

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि.नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs.mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ७. आक्टोबर, सन १८८४. अंक १०.

हैं मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें.

किंमत ८ आणे.

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

विक्रीस तयार.

खाली लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तके हीं आमचे आफिसांत विक्रीस तयार आहेत. खाली लिहिल्या प्रमाणें रोख पैसा पाठविल्या असतां पाठविण्यांत येतील.

काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकाचें नांव.	ऐन किंमत रु०	टपाल खर्च.
१ श्री० पेशव्यांची बखर	१०१२	०२
२ श्री० भाऊ साहेबांची बखर	१०८	०२
३ मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	२	०२॥
४ श्री० शिवछत्रपतीचें चरित्र	१	०१॥
५ वामनी प्रकरणें ४५	२	०२॥
६ श्री० छत्रपती संभाजी महाराज व राजाराम महाराज यांचीं चरित्रें *	०१४	०१.
७ साष्टीची बखर *	०४	००६
८ ब्रह्मद्रस्वामींची बखर *	०५	०१.
९ श्री० थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र १		०१
१० श्री० पंत प्रधान यांची शकावली *	०६	००६
११ मोरोपंतकविकृत प्रकरणें भाग १ ला ..	२	०२०६
१२ अनेककविहृत प्रकरणें भाग १ ला ..	२	०२०६
विठ्ठलकविकृत विल्हणचरित्र *	०२	००६
विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर यांची बखर *	०२	००६
राजव्यवहारकोश	०३	००६
६ कालेयकुतूहलम् *	०५	००६
७ श्री शिवकाव्यस्य पूर्वार्द्धम्	१०८	०२
परशुरामपंत भाऊ पटवर्धन यांचें चरित्र ..	१	००६
पुष्पबाण विलास	०१०६	००६
अमरुशतक	०६	००६

ज्यांच्या नांवावर * अशी फुली केली आहे तीं प्रकरणें सुटीं आहेत. बांधिलेलीं नाहींत. बांधून पाहिजे असल्यास त्याजबद्दल खर्च निराळा पडेल.

पौंच.

सन १८८३ ते १८८४ पैकीं.

र. आ.	र. आ.
श्री० रा० य० बा० दीक्षित ... १ ६	रा० रा० ज० वि० म्हाडदळकर ... १ ६
रा० सा० आ० रा० आत्रे ... १ ६	” ” त्रि० ये० देशपांडे ... १ ६
रा० रा० के० बा० पटवर्धन ... १ ६	” ” स० स० महात्मे ... १ ६
” ” ग० ना० खरे ... १ ६	” ” मो० ब० देशपांडे ... १ ६
” ” ये० आ० आमडेकर ... १ ६	” ” का० पा० परब ... १ ६
” ” से० ने० ला० इचलकरंजी. १ ६	” ” ना० गो० लाड ... १ ६

विषयक्रम.

बखरी.

रघुनाथ यादवकृत पाणिपतची बखर	२५-३२
नागपूरकर भोंसल्यांची बखर	११३-१२०
पत्रें, यादि वगैरे	२०५-२१२

मराठी कविता.

मोरोपंतकविकृत प्रकरणें, भाग २ रा—

दोहारामायण—सावित्री आख्यानाचीं गीतें.....१०५-१२०

संस्कृत काव्यें.

युवराजकविकृत—रामचरितं ४१-४८

वर्गणीदारांस सूचना.

अवश्य लक्ष देणें.

 वि० वि०. काव्येतिहास—संग्रहासंबंधानें पत्रव्यवहार, मनी-
आर्डरी वगैरे पाठविणें त्या, म्यानेजर काव्येतिहास—संग्रह आलीबाग
जि० कुलाबा या पत्त्यावर पाठवाव्या. हे विनंती.

काव्येतिहास—संग्रह-व्यवस्थापक.

मल्हारजी होळकर व जनकोजी शिंदे व यशवंतराव पवार व अंताजी माणके-
श्वर व अप्पाजी जाधवराव व विठ्ठल शिवदेव बिंचूरकर, समशेर बहादूर वैगेरे
धारकरी व हुजरातीचे लोकांनी व एकाड्यांनी एकदांच सर्वांनी श्री जाधेनीळाचे
स्मरण करून व शाहू महाराज छत्रपति यांचे नांव घेऊन, हर हर महादेव ! !
ही गर्जना करून घोडे घातले. इराणी दुराणी व अबदल्ली व सुजादौला
व मनसूरअल्ली व अबदल्ली नादरशाहाचे बेटे व दिल्लीपद बादशहाकडील
खासे खासे बादशहाजादे व राठोड, रांगडे व रजपूत व मेवाती व हस्तनापू-
रवासी यांणी “ या अल्ला ! खुदा या रहिमान रहिम् ! ” याचा उच्चार करून एक-
दांच नटि कमरथीत शिरले. तेव्हां तीस हजार फौजेनिशीं जनकोजी शिंदे
व समशेर बहादूर यांनी त्यांजकडील सर्व फौज पोटां घालून घोडे घातले.
तेथें मोठी शोठधरणी होऊन वरकड हत्यारांची लढाई व तिरंदाजी ही राहिली.
लढाईची हातघाई झाली. भाला व बिचवे व गुरगुरजे व जमदाडा व वाघ-
नखें यांचे चपेटे फार झाले. एकमेकांच्या गळ्यास मिळ्या मारून पुढचे पाय
पुढें टाकूं लागले. कोणी मागे फिरना. सत्रोध होऊन, अवसाने धरून एक-
मेकांवर पर्जन्यप्राय कोसळूं लागले. मल्लयुद्धाचे मारणेंच कडोविकडीचे परस्परें
दाखवूं लागले. या युद्धांत वांचून पुनः दक्षिणेंत जाऊन संसार करावा ही
अर्हता कोणी ठेविली नाहीं. कोणी महाकाल, कोणी कृतांत असे भासले.
कितीकांस मूर्च्छना येऊन रणभूमीस निचेष्ठित पडले. कितीकांचीं शरीरें त्या
गर्दीच्या रंवदळींत चिरडून गेलीं. कितीकांचे हात पाय तुटून नुसते कोयळे
रणांत राहिले. कितीक वीर भंबाळ होऊन भयंकर दिवूं लागले. कितीक
वीरांच्या पाठीतून भाला लढयापार होऊन आपआपले पुण्यानें कोणी बिण्णुलो-
कास गेले, कोणी कैलासास गेले, कोणी सत्यलोकास गेले, कोणी इंद्रलोकास
गेले^४. याप्रमाणें दुसरी लढाई सात तासपर्यंत झाली. मोठे मोठे सरदारांही

४. एकाड्या=स्वतंत्र घोडेस्वार. आची स्वतांची जमात नसते व कोणाच्या ताब्या-
तही हा नसतो.

५. ‘ सांबाचें ’ प्र० १ व २.

६. ‘ हर हर महादेव व दिन दिन वाहून मोठी गर्जना रणवाद्यांची करून ’ प्र० १ व २.

७. ‘ या अल्ला या खुदा या रहिमान दिन दिन ’ प्र० ३.

८. कमरगा=मध्य (बाजूकडून).

९. गुरजा, गुर्गुज, गुर्गुजा=गदा. ताक

करण्याच्या रवीच्या माथ्यासारखा आ श-
स्त्रास पोलादाचा माथा असतो.

१०. ‘ शस्त्रें सत्रोध ’ प्र० १ व २.

११. अवसात=योग्यता, भीड, आशा.

१२. रंवदळ=चेंगराचेंगरी.

१३. भंबाळ=बंभाळ=रकबंभाळ=रक्तानें
ढवरलेले, लालभडक झालेले. प्र० ३
मध्यें ‘ कितीक रकबंभाळ ’ असा पाठ
आहे.

१४. प्र० ३ ‘ यमसदनास ’ असेही
म्हणते.

व शिपायांनीं लढाईची शर्त केली. रक्तोदके भूलिंगास अभिषेक झाला आणि शिरकमले हीच भूलिंगास कमले अर्पण जाहली. मल्हारराव रामचंद्र त्या रणांत आक्रंदत पडले होते. ते दुःख त्यांचे चिरंजीव गणपतराव मल्हार यांणीं डोळ्यांनीं पाहून, आपले पित्यास पुरे^{१५} करून, आपण आपला शिरच्छेद करावयास उदित झाले. ते समयी सदाशिवपंतांनीं पाहून सगद्गद होऊन उत्तर केले कीं, “ आत्महत्या करू नये. उदईक सर्व आपण इंद्रसभेस जाऊं. ” असे म्हणून राहविले. सदाशिवपंतांकडील व शत्रूकडील एकंदर माणूस परतीस हजार ठार पडले. दहा बारा हजार घोडा मोकाट फिरू लागला ! भदोन्मत हत्ती पाउणशें रणप्रसंगी पडले. इराणी दुराणी वगैरे शत्रूकडील उंट नफर दोन हजार कारखान्याचे जायां झाले. याप्रमाणे संग्राम महाधुरंधर जाला. या युद्धांत बळवंतराव गणपतराव मेहेदळे यांजवर वार पडला. त्यांचे मुर्द्यावर मोठी गर्दी गुजरली. ते सदाशिवपंतभाऊनीं पाहून, घोड्याखालीं उडी टाकून, दोहों हातीं पट्टे चढवून, जिवाची तमा न धरितां धीट होऊन नीट फौजेंत चालून घेतले. कत्तल करीत चालले. ते समयी जनकोजी शिंदे व उयंबकराव मातंड व सदाशिवपंत पुरंधरे व महिपतराव चिटणीस व विठ्ठल शिवदेव व फकीर महंमद व फिरंगोजी पवार व राणोजी जाधवराव, आप्पाजी जाधवराव व धर्माजी पासिलकर व संताजी आठोळे व नरसोजी खैरात व हैवतराव सालसकर व सयाजी पायघुडे व नरसाजी विरजे व गुणाजी भापकर व लिंगोजी केशव व सदाशिव आप्पाजी व जानमहंमद व भागोजी डफळे व इंद्रोजी रसगळ व रस्तुमराव पांढरे व इंद्राजी कदम व बळवंतराव सासवडकर या सर्वांनीं घोड्याखालीं उड्या टाकून पाय उतारिं झाले. मार्गे पुढें पाहिलेंच नाहीं. तेथें मारामारी कांहीं सामान्य झाली नाहीं. ते समयी स्वर्गी इंद्रलोकींचे इंद्र सुद्धां सुरगण विमानांत बसून अंतराळीं पहावयास आले. धन्य त्या वीरश्री-वैभवाची ! बळवंतराव यांचा मुर्दा बळजोरिने सदाशिवपंतांनीं आपले जमातींत आणिला. मर्दुमकीचा वहमा इराणीचा जिरला. त्या सपाट्यांत सदाशिवपंत भाऊंकडील व इराणीकडील व दिल्लीपत बादशाहाकडील व सुजातदौले व मनसूर अल्ली व हस्तनापूरवासी यांजकडील खांसा खांसा मोहारा एका

१५. पुरे करणे=(अर्धवट मृत होते ते)
पुरे मारणे.

१६. आप्पाजी जाधवाचें नांव प्र० ३ व ४ मध्ये नाहीं.

१७. ‘ पाळकर ’ ‘ पाबळकर ’ पाठ भेद.

१८. ‘ सोळसकर ’ पाठ प्र० ३ व ४.

१९. प्रती १ व २. द्वांत ह्या शब्दा पुढें असें आहे “ होऊन मोठे नेढाची तरवार करून जवामर्दानें पंत मशारनिह्देचें पंत बाहेर काढून आपले जमातींत आणिलें. वीरश्रीवैभवाचो शर्त झाली. ”

ताटांतील जेवणारा साडेसातशें कामास आला. याणीं^{२०} इराणी दुराणीचा मो-
होरमें केला. वीरांच्या मर्दुमीचा कळस जाहला ! एवढी लढाई जाहली परंतु
काहीं तफावत पडली नाही ! याजकरितां इराणी दुराणी अंतरीं दिलगीर होऊन
म्हणूं लागले कीं, “दखनी मराठे लोक बडे हरामजादे ! तरवारीस आप-
णास ऐकत नाहीत. बादशाही लियाबिगर हं बी पीछे जानेके नही. सब सल-
तनैत समेत हैक होना ये अच्छा.” असें म्हणोन फिरून चालू येण्याची उमेद
धरावी तों एवढ्यांत सदाशिवपंतांनीं कुतरेतोंड करून सर्व शत्रूस आपल्या लष्क-
रांत शर्तबेशर्त करून दामटून घेतले.

इकडे सदाशिवपंत आपल्या लष्करांत जाऊन नामी नामी धारकरी व सर-
दार व पाग व पतके व गाड्यांतील जमातदार पडले होते ते रणांतून शोधून
काढून कोणास पुरविलें, व कोणास अभि-डाग दिले, व ज्यांची ओळख पुरली
नाहीं असे जे सरदार चाकरमाने होते त्यांस एकेक्या गर्तेत शेंपन्नास व शेंदो-
नशें घालून खांचा बुजविल्या. ब्राह्मण मंडळीस शेंले दीड हजार कफनौस
लागले. या कलियुगीं दुसरें प्रत्यक्ष भारती युद्ध शालें^{२१}. इराणी दुराणी व
दिल्लीपत बादशाह वगैरे यांजकडील व सदाशिवपंत भाऊंकडील लोकांविषयीं
व घोडेस्वारांविषयीं व तोफखान्यांविषयीं व पायदळाविषयींची बहुत खराबी जाहली
ती लिहितां पुरवत नाहीं. पेशवे बहादूर यांजकडील थोर थोर सरदार व
मानकरी व एकाण्डे व धारकरी व हुजरातींतील लोक पडले, त्यांची नांवनिशी
मात्र लिहिली. इराणी दुराणी दिल्लीपत बादशाह वगैरे यांजकडील लोक पडले
त्यांची नांवनिशी ल्याहावी तर या कलियुगीं दुसरें भारत होईल, याकरितां श्रीमंतां-
कडील लोक लिहिले गेले त्यांची नांवनिशी तपसीलवार अशी कीं:—

- १ बळवंतराव गणपत. १ कृष्णाजी मोरे. १ सोनजी शिरके.
१ गंगाधर नारायण. १ चिमणाजी बाळके. १ नारो हरी.

२०. याणीं=मराठ्यांनीं.
२१. मोहरम=मोहरमच्या कत्तलेसारखी
कत्तल.
२२. तफावत=फरक, कमताई.
२३. सलतनत=सर्व फौज किंवा राज्य.
२४. हक होणें=मरणें.
२५. कुतर-तोंड=घाईत घाई, निकड.
२६. आ वाक्याबद्दल प्रत ३ मध्ये असें
आहे, “ऐसें म्हणोन सदाशिवपंतांनीं इरा-
णीस त्याच्या गोटापर्यंत धकाऊन घातला

होता तो माघारा परतला.”

२७. कफनास म्हणजे शेवटच्या सं-
स्कारास.

२८. या शब्दा पुढें प्र० ३ मध्ये “भा-
ऊसाहेबांनीं मूलगाची पूजा आरक्त नरांचीं
शिरकमळें आणून केली” असें, व प्र०
४ मध्ये “सदाशिवपंताकडील पंधरा सुवा-
सिणी याणीं बे ले करून रक्त कुंकुमचविले
माळीं मानवाची शिरकमळीं पूजा केली”
असें वाक्य आहे.

१ बाळाजी भोईर ^१ .	१ लखमाजी गोडे.	१ समजाजी वागवे.
१ नारायणसिंग रेडे.	१ सिदोजी घारघे.	१ मोरानी पडवळ.
१ शिवराव अंबीकर.	१ मल्हारराव कोतकर.	१ अमृतराव मोरे.
१ अमृतराव चवळे.	१ बाहिरराम रजपूत.	१ निळकंठराव माने.
१ जयजी भालेकर.	१ मानाजी रणदिवे.	१ रामराव रौणे.
१ दयाळ सिंग.	१ गिरजोजी देवळे.	१ यमाजी शिरोळे ^{२३} .
१ सिधोजी भोंसले रूजू शेवळे ^{२३} .	१ आनंदराव माने.	१ भुजावरासिंग.
१ तुकाजी गाढवे.	१ मलकोजी माने.	१ धोंडजी पवार.
१ सयाजी थोरात.	१ लखमाजी सांवत.	१ शिवजी शेळके.
१ हणमंतराव शितोळे.	१ जावजी दमेकर.	१ पिलाजी नैवेरे.
१ हरजी रणदिवे.	१ बयाजी शिरके.	१ दुल्लभजी पालेकर.
१ हणमंतराव मोर्चळे.	१ गंगाजी दाभाडे.	१ मानाजी रणनवरे.
१ पदाजी मोहिते.	१ रामराव साटर्म.	१ अप्पाजी जिर्गे.
१ लक्ष्मणराव मानैगिरे.	१ येशवंतराव वाघ.	१ रामराव काळे.
१ रहिमान गोरी.	१ सिदोजी थोरात.	१ यमाजी राजेगिरे ^{२३} .
१ नरसिंगराव चोपडे.	१ कर्णोजी पालेकर.	१ लखमाजी गाजरे.
१ भिकाजी रासळे.	१ हुटेसिंग.	१ सयाजी माने.
१ भिवराव पवार.	१ शंकाजी कांटे.	१ रामराव माने.
१ भिकाजी नळवडे.	१ संताजी वाघ.	१ तुकाजी थोरात.
१ कृष्णाजी विष्णू.	१ रामराव शिरके.	१ बापुजी काटेकर.
१ कमोजी सुरवे.	१ शिवराव कडु.	१ सयाजी गुर्जर.
	१ रामराव घुगरे.	१ लिंगोजी थोरात.

२१. 'मोहटे' प्र० ३ व ४.

३०. 'चवरळ' 'चवाणे' पाठ.

३१. 'सयाजी प्र० ३.

३२. 'संताजी शेवळे' 'दवळे' पाठ.

३३. 'भिकाजी' पाठ.

३४. 'माचेले' 'असेंही होईल.

'माटपले' 'मोरे' पाठ.

३५. 'मानदिवे' पाठ.

३६. 'जीषराव' पाठ.

३७. 'कान्होजी' पाठ.

३८. 'साटलवे' 'साटव' पाठ.

३९. 'पाटेकर' पाठ.

४०. 'समनाजी वागले' 'संभाजी वागळे' पाठ.

४१. 'आबाजी' 'अबलोजी' पाठ.

४२. 'राळे' 'करळे' पाठ.

४३. 'दुरोळे' 'सारोळे' पाठ.

४४. 'शेळके' 'असेंही होईल.

४५. 'जवरे' 'असेंही होईल.

४६. 'दुलबाजी पालेकर' पाठ.

४७. 'राजगिरे' 'असेंही होईल.

४८. 'कोटकर' 'असेंही होईल.

४९. 'गुजरे' 'सधाजी गुरजे' पाठ.

१ सदाशिव राजे.	१ लिंगाजी कुराडे.	१ शिधोजी नैवरे.
१ बाबाजी घुगरे.	१ कृष्णराव पवार.	१ यमाजां टकले.
१ मुकूब शां.स.	१ बिरदाजा पवार.	१ मल्हारराव बाघ.
१ सखाराम मोरेश्वर.	१ हरी विठ्ठल.	१ दामोदरासग.
१ काशिराम सोईंगे.	१ अप्पाराव बांडे.	१ सयाजी आर्भळे.
१ गोपाळराव शेळके.	१ भिवराव हरी.	१ भवानजी सोर्नवणी.
१ पोरीराम रजपूत.	१ सटवाजी पिसाळ.	१ चिंतामणराव गोविंद.
१ यमाजी गोफणे.	१ देवादास रजपूत.	१ चिंमणाजी विठ्ठल.
१ रंगराव शिंगाडे.	१ पद्माजी पाटणकर.	१ येशवंतराव भोगले.
१ अमलशहो.	१ सयाजी म्हसके.	१ जार्जजी माने.
१ गणोजी मानरे.	१ विठ्ठलराव हरी.	१ सिदोजां साळवी.
१ शिदोजी कापशे.	१ सदाशिव गोपाळ.	१ बाजीराव मोहिते.
१ आप्पाजी पोवळे.	१ विठ्ठलराव पांडरे.	१ यमाजी मुँरगे.
१ यशवंतराव भापकर.	१ धावजी माने.	१ नारायणराव पांडरे.
१ जावजी जाधव.	१ भरभांजी बाघ.	१ मानाजी बांडगे.
१ भानाजी मोरे.	१ नरसो डयंकटेश.	१ नवसोजी बाळवेकर.
१ संताजी नळगे.	१ जोत्याजी रणनवरे.	१ मुल्हारराव धुमाळ.
१ म्हसोजी मोरे.	१ रंगराव बांडे.	१ माधवराव पाटणकर.
१ मल्हारराव शिंदे.	१ यमाजी भापकर.	१ लक्ष्मण शिवदेव.
१ मणीराम रजपूत.	१ चिंतामणराव.	१ जगन्नाथ मल्हार.
१ अप्पाजी हळेंदे.	१ गंगाजी शिंगाडे.	१ गणेश रामचंद्र शिरोळे.

१३४ असामी.

येणेंप्रमाणें सरदार मातैबर दहा हजारचे व पांच हजारचे व पांचशाचे व

५०. 'मुकुंदराव' पाठ.
 ५१. 'मोरे' पाठ.
 ५२. 'तोंडळे' 'तोंगे' पाठ.
 ५३. 'अमदशाहा' पाठ.
 ५४. 'रावळे' 'पावळे' पाठ.
 ५५. 'हणमाजी' पाठ.
 ५६. 'हवदे' 'होळपे' पाठ.
 ५७. 'हरी विसाजी' पाठ.
 ५८. 'बंडळ' पाठ.
 ५९. 'दंमाजी' पाठ.
 ६०. 'वरमाजी' पाठ.

६१. 'संताजी' पाठ.
 ६२. 'जवरे' ही होईल.
 ६३. 'सयाजी नाभळे' 'मापाजी जां-
 मळे' पाठ.
 ६४. 'भिवजी सातवळे' पाठ.
 ६५. 'जयवंतराव' पाठ.
 ६६. 'भोवजी' पाठ.
 ६७. 'दुर्गे' पाठ.
 ६८. 'पोंवार' पाठ.
 * मातबर=थोर थोर.

सातशांचे व शें दोनशांचे असे ठार शाले. या वेगळे दोनतीर्नशें जखमी ज-
हाले. ते वांचतां कठीण आहे. पायदळापैकीं बेवोस सहस्र माणूस कामास
आलें. या प्रकारचें रणकदन शालें. घे घे मार ऐशी ध्वनी उठूं लागली.
युद्ध दारुण शालें. अबदल्ली व इराणीकडील व मनसूर अल्लीकडील व सुजा-
तदौले यांजडील खांसे खांसे सरदार पडले, त्यांचीं नांवनिशीं तपशीलवार
असामी बितपशील :—

१ खिरखान रयाजी.	१ धर्माजीसिंग.	१ चंदीरखां पठाण.
१ गोरखान जी ब कल.	१ भुजावरासिंग रजपूत.	१ अजमतदौला.
१ महंमद हुसेन.	१ गलेफखां पठाण.	१ गुलाबखां पठाण.
१ जिराईतखां पठाण.	१ लाडखां पठाण.	१ किराईरजु संभासिंग.
१ अबदूलखां पठाण.	१ तमालखां पठाण.	१ बळरामसिंग.
१ अनवारीखां पठाण.	१ दाउदखां पठाण.	१ फतेखां गोरी.
१ अमृतराव पंथार.	१ इजाफतखां पठाण.	१ लक्ष्मण महांदेव.
१ अर्जुनसिंग परदेशी.	१ हुदुखां पठाण.	१ माधवसिंग.
१ रुस्तुमखां पठाण.	१ फतेसिंग.	१ मीरखां पठाण.
१ मुसायदखां पन्हीपठाण.	१ इजावतखां पठाण.	१ गाजरखान पठाण.
१ गयालखां पठाण.	१ दाउदैखां पठाण.	१ हटोसिंग.
१ भिकाजी रंम.	१ लालखां पठाण.	१ चांदखां.
१ अनसिंग मारवाडी.	१ मजितखान पन्ही.	१ खान रस्तखां.
१ दाउदखां.	१ गंगासिंग.	१ भीमसिंग हजारी.
१ दावलखां गोरी.	१ घेलासिंग.	१ मनीखां पठाण.
१ निजामखां.	१ हुसेनखां पठाण.	१ खानमय्याजखां.
१ इमामखां खंदारी.	१ बद्रोजमालखान.	१ रूपखान पठाण.
१ फकीर दाउद.	१ किराईतखां.	१ रूपसिंग.
१ धनसिंग रजपूत.	१ गलेफखान रयाजी.	१ शादुल्लाखां.
१ केशवासिंग.	१ सुलतानखां पठाण.	१ शामकाठी.

६० असामी.

६१. हा शब्द प्र० ३ व ४ मध्ये मात्र आहे.

७०. हा मराठा किंवा रजपूत ?

७१. ' राव ' प्र० ३.

* ' दाउचोबेग ' प्र० ३.

७२. ' बाळराम ' प्र० २.

७३. हा मराठा असावा.

७४. ' हाकेसिंग ' प्र० ३.

७५. ' खानमयाना ' प्र० ३.

येणेंप्रमाणें नामी नामी सरदार दहा पांच हजारांचे व हजार दोन हजारांचे व चारशे पांचशांचे अमित्राकडील ठार पडले. व मनसूरअल्ली व सुजातदौला व अबदल्ली व हस्तनापूरवासी यांजकडाल लोक पडले. त्यांची गणना लागली नाही. अजमैसे पठाण बैगरे तीस हजार ठार झाले. दिल्लीपद बादशहाचे वकिलांनीं टीप लिहून सदाशिवपंत भाऊंस दाखविली व सदाशिवपंतांकडील वकिलांनीं याद पडल्या लोकांची नांवनिशीवार इराणी व दुराणी व मुख्य बाद-शहा दिल्लीपती यांस दाखविला. याप्रमाणें दुतर्फा नाश बहुत झाला

इराणी अंतर्गामी हिऱ्या न सोडितां सुजातदौला व मनसूरअल्ली यांस बोलला कीं, “ बम्हणनें बडा गजप किया ! मराठे बडे जोरदार हटेले ! आटपले जातात असें दिसत नाही. सलूख करावा ये अच्छा. इस बातमे खुबो है. ” असें बहुत प्रकारें सांगितलें. त्याजवरून त्या उभयतांनीं सलूखाचें सदाशिवपंत भाऊंकडे सूत्र लाविलें. परंतु सदाशिवपंत भाऊंच्या चित्तांत सर्वथा सलूख करावयाचा नाही. त्यांचीं हत्यारें हिसकावून घेऊन देशोयडी कैरीवें हाच निश्चय. दुसरा अर्थ नाही.

पहिले लढाईत, दुसरे लढाईत व तिसरे लढाईत जे जे सरदार नामी नामी व धारकरी व एकाण्डे व हुजरातीचे लोक व शागिदपेशी व राज्यमंडळीचे मान-करी पडले त्यांस तर मूठ माती दिली; व घायाळ जखमी होते त्यांस औषध पाणी तबीबी पासून करवावें त्या उस्तावरीत भाऊसाहेब एक महिना लागले. तसेंच दिल्लीपद बादशहा व इराणी दुराणी व हस्तनापूरवासी इत्यादिक उस्त-वारीस लागले. सदाशिवपंत भाऊ व विश्वासराव साहेब या उभयतांनीं जखमी लोकांच्या दिवसांतून एक वेळ राहुटीस स्वतःपायउतारां जाऊन समाचार घ्यावा, याप्रमाणें पंथ चालविली. व जखमा बऱ्या झाल्या त्या शिपायांस पाणी घालून, नवीन बक्षिसें देऊन, संतोष करून हुशार केलें.

परंतु दाणावैरणीकरितां पेशवे बहादूर मोठ्या फिकीरीत पडले. लष्करा भोंवतीं दोनशें कोंस उजार्डी पडली. उपाय चालेनासा जाहला. शत्रूच्या लष्करांत यमुने पलीकडून हर जिभस येत होता. काहीं तोटा नव्हता. सदाशिवपंत भाऊंस मात्र मोठे संकट पडलें. त्याकाळीं गोविंदपंत बुंदेले मामलेदार प्रांत सागर निसवत पंतप्रधान याणीं खजीना व दाणा भरून समागमें फौज रख-

७६-७६ हें वाक्य प्र० ३ व ४ मध्येच आहे.

७७. ‘ लावावे ’ प्र० २.

७८. शागिदि-पेशा=शिष्य मंडळ, परि-चारक मंडळी.

७९. तबीब=वैद्य, शस्त्रवैद्य.

८०. हें भाऊंचें वर्तन ध्यानांत ठेवण्या-जोगें आहे. लोकांची आस्था त्यांस कशी होती हें याजवरून ध्यानीं येईल.

वालीस बंधरा हजार घेऊन खाविंदाचे कुमकेस जावे असा सिद्धांत करून निघाले. ही बातमी शत्रूच्या लष्करांत दाखल होतांच पाळय राखून, शास्तेखां व झुलपुर्करखां हे दोघे सरदार पाठवून, यमुनापार होऊन, सूर्योदयाचे समयी एके रात्रीतून च्याळीस कोस घेऊन छापा घातला. तेथे मोठी लढाई झाली. परंतु बुंदेले यांजकडील फौज बेसावध होती याजमुळे गिलचाने लढाई देऊन पंत मशारानिल्लेचे शीर कापून नेले, आणि ताटांत घालून भाऊसाहेबांकडे नजर पाठविले. त्याचे वर्तमान असले वईटपणाचे भाऊनी प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहून केवळ कंबरच बसली. बुंदेले यांची स्त्री समागमेच होती तिने प्रेताबरोबर सहगमन केले आणि दिवसेंदिवस अन्न मिळेनासे जाहले. चार चार फांके पडूं लागले. घोड्यास दाणा वरण अगदीच मिळेनाशी झाली. मग महर्गतेची वार्ता त्यांनी श्रवण करून सलूखाची वार्ता व युद्धाची तयारी करणे ही गोष्ट अगदीच टाकिली. चलबिचल न करितां थंड राहिले. भाऊसाहेब मोठ्या संकटांत पडले. तीन उपोषणे सारे लष्करास घोड्या माणसांसुद्धा पडलीं.

तेव्हां मल्हारजी होळकर व जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व यशवंतराव पवार व अंताजी माणकेश्वर व संताजी आटोले वगैरे लहान थोर मिळून सदाशिवपंतांशीं विचार करावयास आले. ते सदाशिवपंत भाऊ व बिश्वासराव साहेब बिचैव्यांत बसले होते, तेथून कचेरीच्या डेंयांत येऊन खलबतास बसले. तेव्हां सर्वांनीं सांगितले की, “ आज सव्वा माहिन्यांत तर्वाई सर्वांनीं सोसली. अन्न पाण्यावांचून घोड्यां माणसांचे प्राण जातात. पुढे महाराज काय तजवीज सांगणें ती सांगावी ! अन्नावांचून हात पाय सुजले. तरवार कोणत्या रीतीने करावी ? साहेबी “ आजपर्यंत यश संपादून शत्रू पादाक्रांत केल. आतां सर्व दौलत बुडवून नाश आरंभिला. दुसरे कांहीं एक नाही. विनाशकाळासारिखी तुमची बुद्धि झाली. आपणांबरोबर आम्हां सर्वांची धरें बुडतात. आमचीं रांडापोरें आमच्या डोळ्यां देखत इराणी घेऊन जातो, असा समय प्राप्त जाहला. तुमचे बुद्धीस भ्रंश झाला, म्हणून आपण तिळमात्र कोणाचे ऐकत नाही. उगीच हेका केल तो या समयी फळास आला. सारांश आपण सर्वांचे मान्य करून

८१. हीं मांवे चुकीचीं असावीं. आ मांवाचे सरदार मागे शिवाजी व राजाराम यांच्या वेळेस अनुक्रमे प्रसिद्ध होते.

८२. त्यांनीं=अभिजांनीं, शत्रूंनीं.

८३. गिलच्याच्या शौर्यापेक्षा आ युक्तीचा त्यांस मोठा उपयोग झाला. जो पेंच मेहेमी मराठे आपले शत्रूवर घालीत तोच

पेंच कालवशें त्यांजवर पडला.

८४. बिचवा, बिचोवा=लहान तंबू, याला काठी नसते.

८५. तर्वाई, तर्वाई=संकट.

८६. साहेबी=स्वामींनीं.

८७. ‘ केला असतां ’ प्र० १.

गुजर कामास आले. व मुधोजीबुवांस जखमा आल्या. हातांवर एक जखम, तसेंच मुधोजीबुवा व पठाणाशीं कुस्ती जाहली. पेशकबज हातांनीं धरलें त्यामुळे आंगठा तुटला. परंतु सोडलें नाहीं. अशी कुस्ती पठाणांशीं व मुधोजीबुवांशीं होत असतां, ते वेळेस देवाजी डोंगरदेव यांनीं जवामदीं करून पठाणाचे डोक्यावर हूल चालवून सेनाधुरंधरांस वांचविलें. पठाणास मारलें. तेव्हां डुल जाहली. याजवरून इस्मायलखान येऊन मुधोजीबुवांस घेऊन आपले स्थळास गेले. जैलमेस टांके दिले. करामत बहुतच केली. लष्करांत गडबड जाहली कीं, शहरवाल्यांनीं दंगा केला. याजवरून भाईंनीं लष्करांत सांगून पाठविलें कीं, महाराज खुशाल आहेत. लष्करवाल्यांनींच दंगा केला. सबब शोध लष्करांत घेतला तो खरेंच. मग त्या पठाणांतील काहीं पडले व एक पठाण नबाब नामें त्या जमेयतीजवळ उतरला होता, त्याजवरून त्याचें डोकें मारलें. पुढें काहीं-एक दिवसांनीं जखमा बऱ्या झाल्या.

हें वर्तमान चंद्रपूर महिपतराव सुभेदार यांस समजलें कीं, सेनाधुरंधरांस जखमा आल्या. हें ऐकून सुभेदार मशारानिल्ले तेक्षणीं तयारी करून थोडकेसे जमाव व घरपागेनीं समागमें राजेश्वर दिनकर यासुद्धां निघाले. तों भोंवताले चंद्रपूरचे आसपास साबाजी बोवाचा बंदोबस्त. यांत जें होईल तें होवो. परंतु सेनाधुरंधराची भेट घ्यावी, हा निश्चय करून मुहूर्त न पाहतां निघाले. पांढर-कवडा, एदलाबाद भबिबरून अलजपुरास गेले. सेनाधुरंधर साहेबांस भेटले. जखमा सैन्यासही आल्या होत्या त्याही बऱ्या जाहल्या.

दादासाहेब यांजकडून महमद इस्फ गारदी पांच चार हजार जमियेतीनिशीं अलजपुरास आले. सारे एकत्र झाले. नंतर दसरा करून कार्तिकांत सेनाधुरंधर नागपुराकडे निघाले. समागमें आपाजी भगवंत व निंबाजी शिवदेव व राजोबा

२१. मरण पावले. या संबंधानें (इ) बखरींत लेख आहे तो:—“ जगदेवराव गुजर गुजाबादाचा जे जल्ले याणीं तलवार खेचून रोहिल्यांवर धांवले. तों रोहिल्यांनीं याजला मारून घेतलें. मुधोजी भोंसले पळून तेथ्याचे घाणोडींत गेले. तों दोघे रोहिले मार्गे लागून गेले. तों एका रोहिल्यानें राजाशीं कुस्ती करून पटकून गळा सुट्यानें कापूं लागला. तों राजे याहीं हातानें सुरा धरला असतां, बोटे कापलींत व सहावें बोटे होतें तें कापून गेलें. गळा कापावा इतकियांत एक भंगिरा शहरचा भांग धों-

टित होता तो सोडा घेऊन धांवून रोहिल्यांचे नस्तकांत मारला. तो रोहिला एकाच सोड्यानें पार पडला. दुसरा रोहिला एका रजपुतानें शहरच्या मारला. राजे साहेब जखमी होऊन वांचले. ”

२२. चिमाजी एकमांगद यांचा खिजमतगार शहाजी पवार यानें मारलें. असें [आ] बखरींत आहे.

२३. लाल महंमद आणि रहेमान यांच्या हातीं जखमा बांधून चांगले केलें. या समयीं मन्थाबापू आणि चिमणाबापू मुधोजी बरोबर होते. बखर [इ.]

व मल्हारराव पागे व येसाजी उमाजी शिलेखानेवाले व बापूजी धर्माजी व पांडुरंग सूर्याजी व गोविंदराव व महिपतराव सुभेदाराचे मातुल आनंदराव दिघे व त्रिंबकराव विठ्ठल व सदाशीव माणकेश्वर व माणिकराव अशी मंडळी सुभेदारांकडील आपापले जमावासहित व चिमाप्पा चिटणवीस व कृष्णराव माधव व नरसिंगराव चिमेणाजी असे होते. व ब्राम्हण मंडळी ही पैकीं महादाजी लष्करी व येसाबा पानतावणे व देवाजी डोंगरदेव यासमवेत सेना धुरंधर फौजेनिशीं अलजपुराहून निघाले. तेव्हां इस्मायलखान भाईकडेस महिपतराव सुभेदारास पाठविले कीं, आमचे मदतीस यावे. तेव्हां त्यांनीं पर्याय लावून आले नाही. तेथून सुभेदार परतून आल्यावर चालले. ते मजलदरमजल काटवला जवळ आले तेथून चिमणा बापूसाहेब याजबरोबर महिपतराव सुभेदार यांची पागा वगैरे जमावासुद्धां देऊन विठ्ठलपंत सुभेदार साबाजीबाबां कडील यांजवर पाठविले. ते मुकाबिल्यास पोचून चिमणा बापूसाहेबांस आलीकडे चारशें लोकांनिशीं मार्गे कोसांभरावर येऊन आठशें स्वारांनिशीं त्याजवर महिपतराव पुढें गेले. सटवाजी भोंसले व विठ्ठलपंत सुभेदार सात आठ हजार जमावांनिशीं तिकडून चालून येऊन लढाई जाहली. महिपतराव यास यश आलें. शंभर पाऊणशें घोडे पाडाव करून आणले. नंतर चिमणा बापूसाहेब महिपतरावसहित आप्पासाहेबांस येऊन भेटले. तेथून गिरड व पवनारचे सुमारे आप्पासाहेब आले.

इकडे चंद्रपुराहून नारो रघुनाथ सुभेदार यांनीं मनाजीपंत फडनवीस व उमाजीपंत आबा याजवळ दारुगोळी सरंजाम व हजार पांचशें पायदळ देऊन विदलन केलें. ते लष्करांत आप्पासाहेबांजवळ पोहचले. त्याजवर सुभेदार यांनीं विनंति केली कीं, चंद्रपुरास जाऊन तेथें ह्णमंत जोशी चांगला आहे. त्याचे मुहूर्तानें लढाईस निघावे. तेव्हां सरकारचे मर्जीस येऊन स्वारी चंद्रपुरास गेली. पांच चार दिवस राहून ह्णमंत जोशी याचे मुहूर्तानें निघोन मजल दरमजल गिरड व नागपूरचे सुमारे आले. सेनाधुरंधर यांजकडील सरदार महमदइसफ गारदी पांच हजार स्वार् पायदळ सुद्धां, गुणाजी माने स्वार तीनशें, यशवंतराव नायक निंबाळकर दोनशें स्वार, व सूरतसिंग हजारी बाराशें स्वारांनीं खंडोजी आढाव पांचशें स्वार, व रुपाजी आठोले व सखोजी गांवडे, रामजी गांवडे तीनशें स्वार, व भवानजी घाडगे झुंजारराव यांची पागा दोनशें, व उमाजी विनायक हजार स्वार, व राजेश्वर दिनकर तीनशें स्वार, व चिमाजी बाबाजी

२४. कृष्णराव माधव हा चिमाजीचा पुत्र.
पुतण्या. चिमाजी व माधव हे एकमांगदाचे

२५. चिमाजी एकमांगद चिटणीस.

तीनशें स्वार व काशिराव लक्ष्मण यांचे चुलतबंधु व निंबाजी शिवदेव हजार स्वार, सरकार पागा, महारराव पागे चारशें, गोविंदराव पागे त्यांचे तैनातीस येसोबा पानतावणें व बापूजी धर्माजी व आप्पाजी भगवंत चिटणवीस व गोविंदराव कृष्णराव माधव खडुलकर पंचवीस स्वार, व आवंतर फुटकळ मानकरी पांच सातशें; विश्वनाथ शंकर व पांडुरंग सूर्याजी बक्षी व रामराव आनंद व चिमाजी रुखमांगद चिटनवीस व कृष्णराव माधव व नरसिंगराव चिमणाजी व गोपाळराव चिमणाजी व आप्पाजी चिमणाजी असे परभू मंडळ, व ब्राम्हण मंडळीपैकीं महादजीपंत लष्करी व मनाजीपंत फडनवीस व उमाजी माधव व येसोबा छमाजीचे पुत्र, व नारो शंकर निसबत गोविंदराव जामदार व दिनाजीपंत सुभेदार असे जमावांनीं, व रामचंद्र दादो इस्मायलखानाकडील जानोजीबुवांचे वेळेपासून वकिलीचे कामावर होते, व त्यांचे बंधु गोविंद दादो झामसिंगाकडून वकिलीस होते, हेही जवामर्द माणसे जाणून समागमें होते. जमाव सारा एकत्र करून सेनाधुरंधर यांनीं स्नान गंगा-जळीं करून नित्य नेम सारून मरण संकल्प चितांत आणोन कान्हासुंदर हत्ती दादा साहेबांनीं दिला होता त्या हत्तीवर हौद्यांत बसले. खवासीं खळोजी पोठाले मातबर मनुष्य बसविला, व चिमणा बापू, खंडोजी भोंसले यां समागमें सोपरे मंडळी, कुसाजी गुजर पन्नास स्वार व महादाजी गुजर पन्नास स्वार, व मानाजी मोहिते पंचवीस स्वार, व नाईकजी अहीरराव पन्नास स्वार, व जानराव गुजर ही मंडळी हौद्यापुढें. महिपतराव दिनकर सुभेदार यांचे जवळ मानसिंग वाघ वगैरे परभू मंडळी आपलाले जमावांनीं व त्याजपुढें महमदइसफ व खास हौद्याचे पाठीमागें काहीं लोक चंद्रपूरचे पायदळ, त्यांजमध्ये मनाजी पंत व उमाजीपंत व महादाजी लष्करी, नारोशंकर, दिनाजीपंत सुभेदार व रामचंद्र दादो व गोविंद दादो असे नक्षानीं चालले. पांचगैवाचे मैदानांत आले.

इकडून सावाजी बुवा आपले जमावानिशीं समागमें सरदार मजीदखान रोहिले स्वार पांचशें व त्याचे पुत्र महमद अमीखान चारशें स्वार, व जागोजी यादव पांचशें स्वार व लक्ष्मणराव पाटणकर दोन हजार स्वार, व नरोजी जाचक दोन हजार

२६. “ रामचंद्र दादो व गोविंद दादो उभयतां बंधु मुधोजी भोंसल्याचे हत्तीसमोर उभे दोते. आपले सरकारचे खैरखवाहा जाणून सरकाराज केले. गोविंदपंतास गाविलगडचे किल्ल्याची वकिली दिली आणि तेव्हांपासून रामचंद्रपंतास आपले जवळ ठेविले. ” असें [ई] बखरींत आहे.

२७. हा गांव नागपूरच्या दक्षिणेस ३ कोसांवर आहे. येथें इ. १७७५ चे जानेवारीत २७ साच्या तारखेस लढाई झाली. (उ) बखरींत पुढील लेख आहे.— “ नागपूरचे आश्रीय कोणीं पांच कोस मौजे सालई व मौजे पांचगांवचे मध्यें युद्धप्रसंगास उभे ” राहिले.

स्वार, व सटवाजी भोंसले दोन हजार स्वार, व हणमंतराव बाजी घाटगे शंभर स्वार, व चिमाजी बाजी घाटगे दोनशें स्वार, व त्रिठल बल्लाळ सुभेदार पांच हजार फौज, व संभाजी शिरके हजार स्वार, व मानासंग मोहिते चारशें स्वार, गोविंदराव त्रिंबक व सिंदोजी गुजर व मुत्सद्दी शिवाय तोफखाना व पायदळ दोन हजार व जानराव यशवंत पागे, सरकारचे मुत्सद्दी मंडळीपैकीं नवीन कारभारी भवानी शिवराम दिवाण, भवानी काळो बक्षी त्यांचे पुतणे पांडुरंग गणेश व बळवंतराव भवानी, देवाजी नारायण व आपळाजी नारायण चार हजार फौज, व महाडीक दोनशें स्वार व बक्षीकडील सखाराम अवधूत व अवांतरही फुटकळ मानकरी घाडगे, पाटणकर, नाईक, निंबाळकर, यादव वगैरे पतकें दोन हजार. याप्रमाणें फौजेचा जमाव करून, साबाजीबुवा "जंगी हौदांत बसले, व रघोजी बोवांस अंबारींत बसवून समागमें ठेवून त्यांचेमागें खवासखान्यांत घाडगे यांस बसवावें हा नेम करून घाडगे मशारनिव्हेस ताकीद केली कीं, "तुम्ही यांचे मागें बसून आम्हांस काहीं झालें असतां यांजला मारून टाकावें." हा बेत जाहला. हें ऐकून बापू साहेबांनीं हत्तीवर बसविते वेळेस कृष्णाजी नलवडे यांचा हात धरून आपण हौदांत बसले व पाठीमागें नलवडे मजकुरांस बसविलें. तेव्हां घाडगे मशारनिव्हेस तसेच राहिले. दुसरे अंबारींत नाना जोशी व नाना करांडे रघोजी करांड्यांचे दिवाण यांजवर लोभ साबाजीबुवाचा विशेष असे, तयारींनीं मुकाबल्यास येऊन गोळे सुरू केले. सिंदोजी गुजर मध्यस्तीस सेनाधुरंधरांकडे पाठविले. ते सेनाधुरंधरांचे व्याही, साबाजीबुवाकडून आले कीं, आपसांत लढाई कशास पाहिजे? बापूसाहेब आज अथवा उदईक मालकच आहेत. असे प्रकारें बोलले. यश आम्हांस द्यावें. अशी भाषणें होतात यांजमुळें सेनाधुरंधरांकडील फौज यबकली. इतक्यांत साबाजीबोवांकडील गोळे सुरू होतच होते. त्या गोळ्यांनीं दलपत बेनिगीर गोसावी मातबर माणूस, जहामद माणूस, एकांड्यांतील तो उडाला. निंबाजी शिवदेव याच्या अबदागिन्या ओढून घोडीं जखमी जाहलीं. याजमुळें महिपतराव याजला विषाद येऊन महमद इसफ गारदी याजला आपलेजवळ बोलवून बोलले कीं, "माणसें गोळ्यांनीं जाया होतात. या प्रसंगीं कसूर करणें आतां ठाक नाहीं." हें ऐकून रोषांनीं घोडीवरून इसफ मजकुरांनीं उडी टाकून पायउतारा होऊन जमाव समागमें घेऊन पुढें चालून गेले, आणि सेनाधुरंधरांकडेस महिपतरावांनीं जाऊन विनंती केली जे:- "आपण उभयतां बंधूच आहांत, आ-

२८ लढाईच्या.

२९ लक्ष्मणराव घाडगे, लक्ष्मणराव पा-

टणकर आणि तकोजी नलवडे खवास-
खान्यांत होते, असें [ई] बखरींत आहे.

म्हासारख्यांचे गोळ्यांनी उडावे आणि आपण तमाशा पाहावा हे काय? याजकरिता पूर्वीच विनंती करात होती की, ही गोष्ट घडणार नाही. ” तेव्हां सरकार आज्ञा जाहली की, “ आतां लढाईचें तोंड लागलें, याजवर काय पाहवयाचें आहे? सिंदोजी गुजर बोलावयास आले, यास्तव उभे राहून बोलणें प्राप्त; त्यांतूनही शे पन्नास लोक जाया जखमी जाहले. आतां व्याहापणा हे कार्य झाल्यावर पाहण्यास येईल. ” याप्रमाणें बोलून समागमें लोक देऊन आपले फौजे पलीकडेस गुजर मशारानेल्हस पोहोचवून दिले. पुढें तोफांचा व बाणांचा मार साबाजी-बुवा कडील चालला. लष्कर सेनाधुरंधरांकडील जायाजखमी फार झाले. साबाजीबावाकडील लोक लुटीम लागले. इकडाल बहुतेक लोक कामास आले व थोडासा जमाव राहिला. हे पाहून, साबाजांबोवा जातीनें हौदा सुकसेन हत्तीवर [होता] त्यांतबसून अघाडीस चालले. दोन चार अंबाऱ्या बराबर होत्या असे सेनाधुरंधर याजवर चालून प्रथम सांग चालविली. ते सेनाधुरंधर यांचे हत्ती-वरील माहूत नूरमहमद फौजदार यांनीं गजबागांनीं सांग टाळिली. मग तीर चालविला. तो मुधोजांबोवा सेनाधुरंधर यांचे हातास लागला. मग सेनाधुरंधरांनीं बंदूक जोडगोळ्या घालवून चालविली. तो गोळी साबाजी बोवांचे मस्तकास लागली. तसेंच खेलेजी पाटाल यांनीं सेनाधुरंधराचे खवाशींतून बंदूक चालविली. ती गोळी साबाजी बोवाचे कानसुंलाजवळ लागली. ते समयी साबाजी भोंसले सन ११८४ चे सालीं पौषमासी वद्य दशमीस ठार झाले. तेव्हां नाना जोशी अंबारीत होते. त्याजला सेनाधुरंधरांनीं गोळी मारली, तोही ठार झाला. नाना कराडे चिटनिशीचे लिहिणें साबाजी बोवाजवळ लिहीत होते, म्हणोन कृष्णराव माधव चिटणवीस यांनीं महिपतराव मुभेदार यांजला शपथ घातली की, “ आमचा शत्रु याजला तुम्ही मारो. ” याप्रमाणें बहुत निकटीनें बोलले. ते महिपतराव यांनीं ऐकून भाव्यांनीं नाना कराडे याजला मारिले. नंतर साबाजी बोवांकडील निशाणी नौबत होती, त्या नौबदवाल्यास आज्ञा केली की, “ फत्तेचे सैदोन वाजवावे. ” त्याजवरून सैदोन वाजू लागले. तेव्हां लोकांस भ्रम जाहला की, साबाजी बोवांची फत्ते होऊन मुधोजा बोवास धरले. याजवरून लोक सारे मुजऱ्यास येऊ लागले. तो मुधोजा बोवास फत्ते पाहून निघोन जावे असें होऊ लागले. तशांत भवानी शिवराम यांनीं दुरूनच पाहून पळाले. तसें भवानी काळो आपले जमेतीनिशीं समागमें जेष्ठ पुत्र बळवंतराव नामें होते ते, व आपण आले. सारांश मान मुधोजा बोवांचा

३० जोड गोळी उजळ्या डोळ्यास ला-
गली असे (७) बखरीत आहे. धाकटे

रामराजे यांचे चरित्र पान ४३ पहा.

पाहिला. तेथें रामचंद्र दादो व गोविंद दादो पुढें घोड्यावर स्वार होऊन उभे राहिले होते, त्यांनीं भवानी काळू यांशीं बोलले कीं, “आतां आपण यावे. आप्पासाहेबांची फत्ते जाहली, चिंता नाही, आम्ही आहोत.” असें ऐकून भवानीपंत फिरले. ते पळून जाऊं लागले. ते वेळेस रामचंद्र दादोनीं महिपतराव सुभेदार यांस सांगितलें कीं, “दिवाण भवानी शिवराम गेले व बक्षी भवानी काळो हेही चालले हें ठीक नाही, कठीण दिसतें.” असें सुभेदारांनीं ऐकून आपले जमेतांनिशीं जाऊन मेळविलें. तों शिरसोजी नामें आठोळे सुभेदाराजवळ होता, त्यांजला बोलले कीं, “पहातां काय ! तुमचा बाप चालला.” याजवरून त्यांनीं घोडा चालवून भवानी काळोस मेळवून वार टाकला. तों जखम नाकावर लागली. रामचंद्र दादो हेही पोंचले. त्यांनीं जखम हातावर मारली. जखमेनें जेर होऊन घोड्यावरून खाली आले. त्या वेळेस पांडुरंग गणेश पळोन सिवनी छुपाऱ्यास गेले. महिपतराव व रामचंद्र दादो यांनीं समीप येऊन रामचंद्र दादो यांनीं शालजोडी, भवानी काळोचे अंगावर टाकला. मारों नका झणून ताकीद करून वांचविली. शोळी करून सरकारासमक्ष पुढें आणिलें; सरकारांनीं रोष करून सदाशिव माणकेश्वर याचे स्वाधीन केले.

मग महिपतराव सुभेदार बोलले कीं, साबाजी बोवांची अंबारी रहाणें ठीक नाही. याजवरून हौद्याचे खांब तोडून पाडले. तें पाहून साबाजी बोवाची फौज पळूं लागली. मुक्काम तेथेंच जहाला. राजा जखमी लोक पहाण्यास निघाले. सुरतसिंग हजारो व राजेश्वर दिनकर ठार झाले. निंबाजी शिवदेव व उमाजी बिनायक जखमी; आणि कही फौजेपैकीं ठार झाले; व जखमी होऊन दुसरे दिवशीं साबाजी बोवाची फौज काहीं पळाली, आणि थोडी बहुत राहिली. त्या लोकांस भय उत्पन्न होऊन तेही जाऊं लागले. त्याजवरून चिमणाबापू साहेब ओलीस दिले. स्वारी नागपुरास आली. दर्यावाईसाहेबही

३१. “सटबाजी भोंसल्यास ह्मणार म-
वानी काळूचें नाक कापण्याचा केला. असें
(उ) बखरीत आहे.

३२ साबाजी रणांत पडल्यावर भवानी
काळू यांनीं सैन्य गोळा करून लढाई चाल-
विली तों गोविंद दादो आणि रामचंद्र
दादो यांनीं उपदेशाच्या गोष्टी सांगून प्रतिबंध
केला. परंतु भवानी काळूनें तिकडे लक्ष
पुरविलें नाही. तेव्हां त्या दोघा बंधूंनीं
तरवार चालविली. “जखमा बहुत लाग-

ल्या. शिधोजी भापकर याच्या हातचे ज-
खमेनें डोळ्यां वगैरे जायां झाला. दंडावर
व अंगावर २१ जखमा आल्या. घोडी-
ही ते वेळेस वरती आली. तेव्हां खेतांत
राहिले. हे वर्तमान मुधोजी भोंसले यांजला
समजतांच आपण जातीनें येऊन यांजल-
उचलून जखमा शेकल्या. भवानी का-
ळूची जखम कोणी औरंगाबादचा कुंभार
होता, त्यानें चांगली केली.” बखर (इ).

आल्या. साबाजीबोवाच्या दोघी स्त्रिया सती गेल्या. जवातुबाई राख ही सती पडली. दहन झाल्यावर त्यांचा विधि जहाला.

दिवाकरपंत भवानीपंत मुनशी व बाळाजी काळीकर व देवाजी व आपळाजी नारायण आणीकही कितीक सेनासाहेबांचे द्वेषी असतां त्याजविषयी सुभेदारांनीं पुढें दौलदीत फंद न व्हावें सबब सफाई करून जुनी मनुष्ये यांजला पेशजीप्रमाणे ज्यांच त्याजकडे ठेवून बंदोबस्त केला, व बाबूराव वैद्य पंतप्रधानाकडून वकिलीस पेशजी साबाजीबोवा जवळ होते. त्यांचा प्रकार तसाच झाल्यावर इकडेस आले. तेव्हां सेनाधुरंधर यांनीं महिपतराव दिनकर यांचे विचारें म्हटलें कीं, “ व्यंकटराव काशी याजला कैदेत तुमचे यजमानांनीं ठेविलें आहे; त्यांजला पुढें किती दिवस ठेवावयाचें आहे ? ” असें बोलल्यावरून त्यांनीं आपले यजमानास पुण्यास लिहून पाठविलें. याजवरून पंतप्रधान यांनीं सेनाधुरंधराचे स्नेहाची वृद्धि असावी सबब सोडून त्यांजला नागपुरास रवाना करून दिलें.

इकडेस भवानी शिवराम पळून गेले होते, त्यांनीं शिवाजी भोंसले उमराव-तीकर यांस मिळणींत घेऊन बंड उभें करून नबाब निजाम अल्लीखान याजकडेस जाऊन रुक्नदौला दिवाण, नबाबाची व भवानी शिवराम यांची दोस्ती, तेव्हां दिवाणाची भेट घेऊन बोलावयाचें तें बोलून त्याजला पल्ल्यावर आणिलें. याजवरून नबाब बंदगान अल्ली व रुक्नदौला यांनीं नागपुरावर चाल धरली. तें सेनाधुरंधरास समजतांच नबाबाकडेस कोणी शहाणा मनुष्य पाठवून सफाई करून पुढें दोस्ती चालवावी यास्तव कोण पाठवावें याचा विचार पाहिला. तो भवानीपंत मुनशीस पाठविलें असतां, पूर्वीपासून दर्याबाईसाहेबांचे प्रेमांतील, तेव्हां यांजपासून चांगलेपणा निघणें दुरापस्त. हा संशय आणून महंमदइसफ याजला पाठवावें. परंतु दादासाहेबांचे पक्षांतील त्यास, व रुक्नदौलासी वांकडेही आहे. तेव्हां हेंही ठीक नाहीं. याजवरून महिपतराव सुभेदारांनीं विनंति केली कीं, “ दिवाकरपंतास पाठवावें. ” तेव्हां आज्ञा जहाली कीं, “ अलजपूरचे मुक्कामी याजला रुक्नदौलाकडेस बाळकृष्ण पटवर्धन या समामें देऊन पाठविलें असतां, यांणीं तें फंद केला. ” तेव्हां सुभेदारांनीं विनंति केली जे, “ देवाजीपंताचा व इस्मायलखान भाईचा द्वेष होता याजमुळे त्या प्रसंगां तसें झाले. आतां दर्याबाईसाहेबासी व भवानी शिवराम यासी दिवाकरपंताचे विरुद्ध आहे, तेव्हां आपला उपयोग तेंच घडेल. ” असे रीतीनें सेनाधुरंधर साहेबासी बोलून संशय दिवाकरपंताविषयीचा होता, त्याचे निराकरण करून, रवानगी करण्याचा निश्चय करून नबाबाकडे बिदा केले. आणि मागाहून

आपण फौजेसहित कूच करून बराडांत गेले. दिवाकरपंत नबाबाचे फौजेत पोचल्याचें पूर्वी बक्षिवेगम व रुक्नदौला याचा अपसांत खिस्ता होऊन फंदांत मीर मुसाखान व रुक्नदौला मारले गेले. नंतर तेथें दिवाकरपंत पोहचले. इब्राहिमबग नफरदौला ध्वशाचे विद्यमाने दिवाकरपंतांनीं संधान करून नबाबाची भेट घेऊन, सफाईची बोलणी जहाली.

इतक्यांत मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर व रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा व महिपतराव दिनकर व महंमद इसफ मंडळीसहित मुनशी चिटनीस सुद्धां नबाबाचे फौजेजवळ पोहचले. पंत मजकुराने आप्पासाहेबांच्या व नबाबाच्या भेटीचा पैगाम करून परस्पर भेटी होऊन निकाल करविला. ते समयी नबाबाचा व याचातैह नबाबाचे मनोदयानुरूपच करविला. एदलाबाद व कायरबोरी हे ध्वशाचे चिरंजीवाचे नांवांनीं करून दिले. स्वार चाकरीस ठेविले त्याचे जिम्मे त्यांनीं दिले. आमनेर व दारव्हे हे नबाबाकडेस देण्याचें करून नबाबाची मर्जी दिवाकरपंतांनीं आपणावर संतोषित करून घेतली. आणि अंतरंगी नबाबास सुचविलें की, राघोबादादा पेशवे याजपाशीं सखाराम हरी दिवाण आहेत त्यांचे बंधु बाबूराव हरी हे महिपतराव याचे चुलत बंधु, सांप्रत दोन हजार फौजेनिशीं आप्पासाहेबांजवळ आले, व महंमद इसफ ही त्याचे पक्षांतील व लक्ष्मणराव काशी दादासाहेबांजवळ वागणुकींत कारभार करून आहेत. त्यांचे ज्येष्ठ बंधु व्यंकटराव काशी हेही त्या पक्षांतील. तेव्हां सारा समाज दादासाहेबांचा सेनाधुरंधरांजवळ आहे. व पुण्यांत सखारामपंत व नाना फडनवीस माधवराव पंतप्रधान यांजपाशीं हे प्रमुख, याजकरितां महिपतराव दिनकर यांस कळूं न देतां आपण एकांतीं आप्पासाहेबांस सुचवावें की, महिपतराव यांचा व तुमचा ऋणानुबंध आहे, परंतु राज्यकारणी विचार दौलतीचें कामास समय पाहून चालणें प्राप्त, हे समजून बेदरावर आम्ही राघोबादादाच्या वेळेस रुक्नदौला आमचे कामांत असतां त्याचे मर्जीस्तव वेळ घेतली. तसे तुम्हीही महिपतराव यांजला टाकून हुशारीनें असावें. असा शकटभेद केला. यास्तव नबाब बंदेगान अल्ली जातीने आप्पासाहेबांचे येथें येऊन स्नेहभावाचीं बोलणीं जहाली, व सुकशेनें हत्ती नबाबाने आगितला तो आप्पासाहेबांनीं सर-

३३. “ परस्परें भेजवानी व जवाहिरात देणें घेणें झाले. आप्पासाहेबांनीं बापू साहेबांस नबाबाचे पायांवर घालून विनिति केली की, हें राज्य तुमचें दिलेलें आहे. आम्ही तुमचे चाकरीत कसूर करणार नाही. वऱ्हाडचे मुलखाचे हिफाजत देऊं. वऱ्हाड-

चे जाहागीरदारांस हो इजा देणार नाही. पहाडपठेचे गोंड लोक आपले हुकुमांत ठेऊं ” असा लेख [उ] बखरीत आहे.

३४. याच हत्तीवर साबाजी पांचगांवच्या लढाईत बसला होता.

तुम्हांसही सविस्तर मजकूर कळेल. इंग्रेज घाथरा होऊन माघारा जात आहे. इकडील फौजांची निकड बसली आहे. पुढे होईल ते लिहून पाठवू. रा॥ छ २५ राखर. हे विनंति.

[२४८]

॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री पांडुरंगपंत स्वामीचे सेवेशीं.

पोष्य बाळाजी जनार्दन, साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जावे. विशेष. राजश्री नारो शिवदेव यांस येथून पत्रे लिहून पाठवीत असतो त्यांत राजश्री पाटीलबावांचे चित्तास वाईट वाटा-वयाजोगे तर काहीं लिहीत नाही; तत्रापि त्यांच्या समजेस एकादे वाईट वाटते. त्यास पेशजी एक वेळ नारोपंतांस लिहिले होते कीं, जे पाटील बावांचे चित्तास वाईट वाटावयाजोगे असेल ती पुरवणी दाखवू नये, मजकूरच तोंडाने बोलत जावा. याप्रमाणे लिहिले असता मध्ये एकादे वेळेस पत्रे दाखविल्यावर वाईट वाटोन उदासीनतेचे भाव तुमच्या लिहिण्यांत कां येतात ! असो, हल्ली लिहिले आहे तर पाटीलबावांस संतोष वाटावयाजोग्या ज्या पुरवण्या असतील त्या वाचून दाखवीत जाव्या. कदाचित एखादे पुरवणीत त्यांस वाईट वाटावया जोगे असल्यास ती पुरवणी दाखवू नये, मजकूरच तोंडाने त्यांस संतोष वाटे असा बोलत जावा. रा॥ छ १२ जमादिलखर. बहुत काय लिहिणे लोभ असोदीजे हे विनंति.

[२४९]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. तुम्हांस जाऊन बहुत दिवस जाहले अद्याप उज्जनीस पोह-चून पत्र न आले हे काय ! असो, राजश्री पाटीलबावांची व सदाशिवपंत यांची पत्रे पुढील मसलतीचे मजकुराची पूर्वी दोन आली त्याची उत्तरे पूर्वीच पाठविली ती पावलीच असतील. हल्लीं ग्वालेर गेली वगैरे मजकुराची पत्रे आली त्यांचीही उत्तरे पाठविली आहेत. ग्वालेर गेली वाईट गोष्ट झाला, ईश्वरी ईच्छा ! सारांश गुदस्तां जाहले प्रकार त्यास तुम्ही माहीतच आहे. असो जाहले ते गुदस्त. साल मजकुरी तरी जलदीने स्वच्छतेने मसलतीचा उद्योग लवकर घडावा. नाही तर परिणाम नीट नाही. उगेच संदेह व निमित्ये

३. शीर्षाची मनोवातणा नाणांस किती करावी लागत होती हे या पत्रावरून ध्यानी येते.

* हे सर्व पत्र खूब नाणा फडणवीस यांचे

हातचें आहे.

८. ग्वालेर किष्ठा कर्गळ पोण्याम् साहे-बांने मोठया युक्तोने घेतला.

९. झालें ते झालें. गुदस्त=गत, गेलेलें.

(२०६)

पत्रें, यादी वगैरे [२५०, २५१.]

ठेवावी यांत कोणाचेही कल्याण नाही. नाश किती होतात हे पाहवें. आम्हांस बरे वाईट सुचेल तें लिहावें म्हणून लिहितों. जें योरपणास उचित तें करतील. राजश्री पाटीलबाबांंस सांगवें कीं, आपण कोणतीही मसलत करावी, परंतु दृष्टि इकडे ठेवावी. रा। छ ३ रमनान हे विनंति. पातशहा व नजबखान यांस जरूर मेळवून घ्यावें. इंग्रजांचे मसलतीस फार उपयोग पडेल. हे विनंति.

[२५०]

॥ श्री. ॥

राजश्रीयाविराजत राजमान्य राजश्री दिनकरपंत स्वामींचे सेवेशीं.

पोष्य बाळाजी जनार्दन साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित नावें. विशेष, तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर सविस्तर कळला. परगणे म ह त पू र व परगणे शा हा डो रा व परगणे का म बा ग व आहिर वाड्यांतील वगैरे ठाणीं इंग्रजानें घेतलीं होती त्याजवर आम्ही व राजश्री यादवराव हरी दिमत शाहमराव नारायण राजेबाहादर यांणीं मिळोन चंदेरीच्या राजास सामील करून शिबदी ठेऊन इंग्रजांचीं ठाणीं उठवून आपलीं ठाणीं बसविलीं आहेत म्हणोन लिहिलें. ऐशियास इंग्रजांची ठाणीं उठविलीं उत्तम केलें. त्यास ठाणीं दावयासि शिबंदी खर्च कार्याकारण जरूराती जाहल्या असेल त्याचा हिशेब राजश्री नारो शिबदेव यास समजावावा. ते समजोन खर्चाची हिसेरसीद करून माहलावर ऐवज बसविलील तो सरकारी व सरजामी माहलचे कमाविसदारांपासून घेऊन ठाणीं त्यांचे स्वाधीन करावीं. इंग्रजांपासून ठाणीं तुम्हीं व मशारनिव्हेनीं घेतलींत येविशीं तुमचें व त्यांचें बोलणें आहे त्यास तुम्ही हुजूर यावें. समजोन करावयासि येईल. रा। छ ६ जिखेवल. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति”.

[२५१]

॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. चंदेरी व दतिया व खेची या संस्थानांस उपद्रव देऊं नये, झणोन आज्ञा जाहली होती तें पत्र पाटीलबाबांस दाखविलें नाहीं. कारण संस्थानाविशीं नकार झाल्यास विक्षेप मानतील. या करितां दाखविलें नाहीं व मजकूरही बोलिलो नाहीं. स्वामींनीं हा मजकूर राजश्री आपाजीराव यांस लि-

१०. नजीबखान रोहिला हा “प्याद्या-चा फर्जी बनून” दिखीचें राज्य १७७० पर्यंत बऱ्याच बंदोबस्तांनीं हाकीत होता. आ स्थळीं तो मरण पावल्या नंतर त्याचा

मुलगा आबताखान कारभार करूं लागला.

११. हे पत्र नकलेवरून नकल करून आणिले आहे.

१२. ‘विक्षेप’=विवाद या अर्थी.

हिला होता तें पत्र राजश्री राघोपंत गुरुजी यांणीं पाहिलें होतें. त्यावरून एके दिवशीं संस्थानचा मजकूर निघाला तेव्हां राघोपंत बोलिले कीं, तिन्ही संस्थानें ध्यावयाची परवानगी सरकारांतून येईल असें दिसत नाहीं. यावरून मजीं बहुत विक्षेपास पावली. आम्हीं संस्थानें घेऊंच लागल्यावर आम्हांस परवानगी कशास पाहिजे ? असें मनास येईल तसें विक्षेपानें बोलूं लागले व बोलतात, हें आम्हांसही परभारें समजलें आहे. राण्यानें यांजकडे पैगैम लाविला आहे कीं, ग्वालेर देतो. हे म्हणतात गोहदेसुद्धां घेईन. याप्रमाणें बोलणीं होतात. येविशींचा वगैरे व होळकराविशीं विक्षेपाचीं बोलणीं बोलतात. त्याचा मजकूर सविस्तरें करून लिहिला तो सविस्तर कळला. त्यास संस्थानाविशीं परवानगी येईल असें दिसत नाहीं हें राघोपंतांनीं बोलल्यावरून इतका विक्षेप होऊन बोलावयाचें कारण काय ? तिनी संस्थानें सरकारचीं, त्यांचें रक्षण व्हावें तें एकीकडे राहून संस्थानिकांचें पारपत्य करून संस्थानें घेऊं, कोणी परवानगी [बद्दल] बोलल्यास विक्षेपाचीं बोलणीं दाख [वितीत] तुम्हीं येविशीं सुचवीत जावें. गोहदकरापाशीं बोलणीं बरीच जरबेचीं घातलीं आहेत. येणें करून तो नरम पडून जसे म्हणतील तसें ऐकेल. होळकराविशीं विक्षेपाचीं बोलणीं बोलतात, त्यास होळकराचे घरीं बलेडा काय पडला आहे, त्यांणीं येथून कसकसे लिहिले आहे, त्याचा उलगडा होऊन रत होत नाहीं. असो हल्लीं आलाहिदा पत्र लिहिले आहे त्यावरून कळेल. ग्वालेर येत असल्यास गोहदेची मसलत समेटावी हें चांगलें दिसतें. तेही विचार पाहून चांगलें तेंच करतील. रा. छ १ रवि-
लावल हे विनंति.

[२५२]

॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. राजश्री शिवाजी विठ्ठल यांचेविशींचा मजकूर आत्तेप्रमाणें राजश्री पाटील ज ? लो उत्तर झालें जे, त्यांचा उरपाड महाल तेव्हा सोडून द्यावा.

१३. 'गुरुजी' हे पेशव्यांच्या बखरींत सवाईमाधवरावाच्या कारकीर्दीत अनेकशः आलेले मुत्सदी 'महादाजोपंत गुरुजी' यांचे नातलग असावे. हे 'करकरे' नांवाचे कऱ्हाडे ब्राह्मण. सरकारी कागद कोणता कोणत्या प्रकारें लिहावा हें ठरविण्याचें काम यांजकडे असल्यामुळे यांस 'गुरुजी' हा किताब पडला असें अनुमान आहे. हे पेशवाईतील कागदांचे नमुने ठरविणारे होत

साहेबच समजावयाचे. ह्यांचे कांहीं वंशज आपटें ता० पनवेल येथे आहेत.

१४. पेगाम=बोलण्याचा क्रम.

१५. हे राणे गोहदेचे.

१६. येथें मूळपत्र फाटलें आहे त्यामुळे अक्षरें गेलीं आहेत.

१७. पुढील कांहीं अक्षरें फाटलीं आहेत.

(२०८)

पत्रें, यादी बोरें [२५३, २५४.]

बापूचे सरदारीचा गर्लाठा फार आहे यास्तव श्रीमंतांनी अगत्य वादानें लिहिलें आहे. त्यापै ची छरपाड सोडून दिली म्हणजे मग आमचाच बोभाट पंच महालाचे वाटणीविशींचा सरकारांत आल्यास आम्हांस ल्याहावें असें उत्तर झालें, म्हणून लिहिलें तें कळलें. त्यास पुरंदरचे मुक्कामी सरंजाम्याकडील महालांचा मजकूर बोलण्यांत आला तो राजश्री पाटीलबावांस ठाऊक आहेच. सरकारांत तालुका थोडा राहिला. खर्च बेमुबलग. हे अर्थ पाटीलबावांचेही ध्यानांत आहेत. राा छ ७ जिल्ह्याकडे हे विनंति.

[२५३]

॥ श्री. ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. नबाब व भोंसल्यास कसे कळविणार, कसे करणार, हें काहीं लिहिलें नाहीं असें पाटीलबावा म्हणतील तर याची तोड योजिली आहे कीं, इंग्रजांशीं तह पाटीलबावांनीं पक्का गुप्त करून येथें लिहून पाठवावें आणि त्या यादीची नकल येथून एक नबाबाकडे व एक भोंसल्याकडे लिहून पाठवून पत्रें येथून ल्याहावीं कीं, इंग्रसेन पाटीलबावांकडे आला तो सरकारचे मुद्दे याप्रमाणें बोलतो. यांचे उत्तर काय ल्याहावें, कदाचित् म्हणाले कीं पाहून आमचे हातून केल्यास नफा अधिक करून देऊं, तर त्याची मुदत महिन्या दिडामहि-
न्यांत काय नफा अधिक करून देतात. असें तेथें वकील असतील त्यांनीं धावी. इंग्रसेनांन कौल करार येथें केला असतां याहून मुद्दे त्यांचे विद्यमाने इंग्रजांनीं अधिक करणें हे गोष्ट कळतच आहे. तेव्हां याहून अधिक होत नाहीं असें सांगतील. मग केल्यास त्यांस संतोष राहून केलें असें होईल. ही एक तोड कळावयाकरितां लिहिली आहे. राा छ १२ रमजान हे विनंति.

[२५४]

॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. राजश्री पांडुरंग रघुनाथ यांणी छ. ७ जमादिलावलचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. पुढें होईल वर्तमान तें बरचेवर लिहून पाठवित जावें. झाले केल्यास उ र वा ई कडून तोफांची मारागिरी व मोर्चेही लाविले आहेत, सुरंग ही चालतो, म्हणून पेशजी लिहिले होते. त्यावर प्रस्तुत तो सुरंग उडविला. त्यावर उरवाईचा बुरूज तिन हिसे पडला. हल्लीं आणखी दोन तीन सुरंग चालविले आहेत. तोफांची मारागिरी सुरू

१८. गळाठा=डबघई, खराबी.

* पुढील कांहीं अक्षरें फाटलीं आहेत.

१९. भोंसले किंवा नबाब यांणी असें

झटल्यास.

२०. पुढील कांहीं अक्षरें गेलीं

आहेत.

आहे. खांसास्वारी मोर्च्यावर नात असत्ये, म्हणून लिहिले ते कळले. त्यास उरवाई बुरूज तिन हिस्से उडाल्या वरून त्यासही विचारच पडला असेल. आणखी सुरंग लाविले त्यापक्षां घाबरे होऊन सूत्र लावतील असेही वाटते. पुढे वरचेवर वर्तमान लिहित जावे. रा १५ जमादिलाखर हे विनंति.
[२५५.]

॥ श्री. ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. पांडुरंगपंताचे पत्रां-
तील जाबसाल कलमबंदीच्या यादी
पाठविल्यांत भडोजेचा मजकूर नाही.
त्यावरून आशंका येईल तर सरकारचा
इंग्रजांचा तह झाल्यास भडोज पाटी-
लबावांस द्यावी याप्रमाणे इंद्रसेनाने वेग-
ळे पाटीलबावांस लिहून दिली आहे.
हे पाटीलबावांनीच सांगितले म्हणोन
लिहिले ते कळले. त्यास भडोजेचा
जाबसाल वेगळाला लिहून घेतला
असाच. तह समर्थ साष्टीचाही जाबसाल
उगवून ध्यावयाचा होता. पेशजी राम-
नी पाटलाकडे यादी आली ती त्यांनी
आणून दाखविली. त्यांत भडोजेचा
जाबसाल काही नव्हता. याकरितां पे-
शजी लिहिले होते कीं, साष्टीकरितां
पाटीलबावांनीं भडोजेचा जाबसाल उ-
गवून घेतला नसेल. असो हल्लीं निदान-
पक्षां लिहिल्याप्रमाणे घडावे म्हणजे
चांगले. हल्लीं तुमच्या लिहिण्यांत भ-
डोजेचा जाबसाल उगवून घेतला म्हा-
णून आहे. उत्तम आहे. येथील विचार

आढळतो जे, कलमबंदीच्या यादीवरून
श्रीमंतांस विचार पडून आमच्या साध-
नास लागतील त्याकाळीं आपण जसें
म्हणूं तसें घेऊन मुख्य इंग्रजाचा तह
आपले हातून घडावा हा मनोदय आहे.
याकरितां याप्रमाणे श्रीमंतांस कर्तव्य
असल्यास मग यश दुसरीकडे कशास
द्यावे ? म्हणोन लिहिले. त्यास इंग्रजांशीं
तह करावा हा मनोदय येथीलही आहे.
परंतु तहाचीं कलमे चांगलीं सरकार
उपयोगीं मुद्दे माफक अशी तर उग-
वून घेतली पाहिजेत किंवा नाही. इंग्रज
बोलतो ते आपला नफा पाहून बोलतो.
त्या अनवघे कबूल केले असतां हप-
टनच्याही तहास नुकसानी. मग तळे-
गांवचा तह कोणीकडे ? याकरितां
पेशजी लिहिल्याप्रमाणे व हल्लीं निदान
पक्ष लिहिल्याप्रमाणे होत असल्यास
उत्तम. मग कसेही करून तोड काढ-
ण्यास येईल. याकरितां याप्रमाणे घड-
ल्यास बरे.

सविस्तर अर्थ पेशजी लिहिलेच आहेत व हल्लीं लिहिले आहेत ध्यानांत
आणून ज्यांत त्यांच्या लौकिकास चांगले व सरकारचे मुद्देमाफक तेच घडवि-
तील. तुम्ही सविस्तर बोलोवे. रा १ रमजान हे विनंति.

२१. उरवाई किंवा तुरवाई हे गांव ग्वालरी नजीक असावे.

(२१०) पत्रे, यादी वीरे [२५६, २५७, २५८.]

[२५६]

॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. चिद्री पाठविली ती पावली. नारो हरीनीं डाक यांचे स्वाधीन आहे, त्यास कोणी छज्जनीस पाठऊन न्यावयाजोगे असल्यास न्यावे, म्हणोन लिहिले. त्यास येथून कोणी पाठऊन आणिवणें ठीक नाही. तुम्हीच नारोपंतास ल्याहावे की, सोबत चांगली पाहून, बसावयाची वीरे सोप करून देऊन, रवाना करणें. खर्च पडेल तो देऊ. अथवा तुम्ही दोघांतून एकजण येऊं म्हणून लिहिले त्यास तुमचेच येणें झाले तर आणावयाची सोप चांगलीच होईल. रा. छ ७ रविलावल हे विनंति. नारो हरीकडून रवाना करण्यास युक्तिनें येथें प्रविष्ट होय असा आपला बराबर कोणी देऊन पाठवावा हे विनंति.

[२५७]

॥ श्री. ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. हैदरखान वारल्याचें वर्तमान प्रथम इंग्रजाचे घरीं आले, मागाहून पुण्याहून बातमीचीं पत्रे आलीं, छ ६ रविलाखरीं टिपूचे पत्र बावांस आले, त्यावरून अप्रमाण कसे मानावे ? वर्तमान तथ्य आहे असे असतां स्वामींनीं न लिहिले यावरून पाटीलबावा बोलले जे, एवढे थोरले वर्तमान श्रीमंतांनीं लिहिले नाही. अपूर्व आहे. म्हणोन लिहिले ते कळले. त्यास खान वारल्याची बातमी येथेही आली व खानाकडील नूरमहंमदखान येथे आहेत त्यास लिहिले आले. परंतु आपले वकीलांचे लिहिले आले नव्हते, या मागे एक दोन वेळां अशीच वर्तमाने आलीं परंतु ती मिथ्या जाहलीं, यास्तव लिहिले नाही. वकीलांचे लिहिले आले त्यावरून पेशजी तुम्हांस लिहिले आहे त्यावरून कळलेच असेल. टिपूचे पत्र पाटीलबावांस नसेल, नूरमहंमदखानांनीं लिहिले असेल. त्यास विना सरकारचे वकीलांचे पत्र आलियाखेरीज कसे लिहावे ह्मणून लिहिले नाही. नाही तर येवढे वर्तमान लिहावयास विलंब न होता. एक वर्तमान येथे असे ही उठले होते की ल्याहावयास खातरजमा न होई. वकीलांचीं पत्रे आलियावर खातरजमा जाला तेव्हां लिहून पाठविले. रा. छ १ जिल्हेवल हे विनंति.

[२५८]

॥ श्री. ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि. राजश्री पांडुरंग रघुनाथ यांणीं लिहिले कीं नवे^१ जमादिलेवलचीं पत्रे बेविसावे मिनहूस सादर शाली. त्यांत श्रीमंतांचीं पत्रे राजश्री पाटीलबावांचे

२१. हे सर्व पत्र नांनांच्या हातचें आहे.

२२. येथपासून खुद नांनांचे अक्षर.

२२. नवे=नववे=ता १ चीं.

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे

संगणकीकृत

नावे चार होती ते पाटीलबाबांस प्रविष्ट केली. व आपले नावाचीं पत्रे व यादी पाहिल्या. तह प्रकरणी चारी यादी पाटीलबाबांस दाखविल्या. व आपल्या पत्रांपैकी एक थोरली पुरवणी खेरीज करून वरकड दाखविली. या खेपेची उत्तरे तीक्ष्ण आहेत. पाहून उत्तर झाले की, याची उत्तरे करूं. भौईच्या शरीरीं समाधान नाही. परंतु तसेच बलाऊन आणले. त्यांस पत्रे दाखविली. सारांश पत्रे पाहिल्यावर मर्जी ठीक दिसली नाही. उत्तरे झाल्यावर सविस्तर विनंती करीन. उत्तरांस दीसगत लागते म्हणोन आपण लिहिले होते त्यास श्रीमंतांची पत्रे येतात त्यांत भाव कसे व इकडील तर्दुद कशी हें सर्व ध्यानांत आहेच. उत्तरे लौकर होत नाहीत याचे अर्थ उघडेच आहेत. श्रीमंतांनी या पेशांही अधिक लिहिल्यास यंदा यांच्याने मसलत होत नाही. हे परिच्छिन्न उघडे बोलतात की, आपण होळकर सारे निसूर बसून आम्हांवर दगड टाकतात. आम्ही इंग्रजांच्या मसलतीचा कसाली गुदस्तापासून कसा केला हें पाहवें. सारे तमाशा मात्र पहातील, व पहावा ही इच्छा आहे. एखाद्या जागां मसलतीमुळे पंचांत आल्यास तिळा इतकी कुमक म्हटली तर कोणाच्याने व्हावयाची नाही. असो बोलून फळ काय ! ज्याचा त्याणे आपला विचार पाहून करणे तें करावें. असेही विचार एकांतांत होतात. तेव्हां अंतरवेदची मसलत होण्याचा अर्थ यावरून ध्यानास येईल. तूर्त महिना पंधरा दिवस या प्रांती घालऊन छावणीच्या दिवसांत बहुत करून अवंतिकेस जातील असे दिसते. याजवर न कळे. म्हणून विस्तार करून लिहिले तें सविस्तर कळेल. त्यास पेशजी पाटीलबाबांनी लिहिले होते की, इंद्रेसेन हेष्टिनीकडून सलुखाचे जाबसालास मुक्त्यारीने आला आहे. त्याशीं हैदरखान सुद्धा सरकारचे मुद्दे मवाफक कसकसे बोलवें येविशीं लिहिले होते. त्याजवरून इंद्रेसेन मुख्य हेष्टिनात तहाचे बोलणे बोलावयास पाठविला हा मुक्त्यार असे जाणून पाटीलबाबांनी त्यांशीं हैदरखान सुद्धा तहाचे बोलणे, त्याची याद, व हैदरखानाचे मुद्यांची याद वीरे यादी पाठविल्यावर मर्जी संतोष होऊन यादी बद्दल हैदरखान सुद्धा तहाचे बोलणे इंद्रेसेनाशीं घालवें व त्याप्रमाणे अमलांत यावे, असे भाव लिहून सविस्तर लिहिले होते, यांत मर्जी दिक्क व्हावी असे नव्हते. असो. बाढात्कारी मर्जी दिक्क दाखविली असेल. परंतु

२५. भाई=राणेखान, ज्याने महादजीचा जीव पूर्वी पाणिपताहून घेतांना बांचविला.
२६. परिच्छिन्न=साफ, स्पष्ट.
२७. कसाला=कट्टी मेहेनत, घस लावून काम करणे.
२८. अंतरवेद=गंगा यमुना यांच्या दर-

म्यानचा मुलूख.

२९. अवंतिका=उज्जयिनी.

३०. अंदरसन व हेष्टिगस.

३१. मुद्दे मवाफक=मुद्दे माफक=मुद्यांस धरून, मुद्दे जाऊ न देतां.

३२. दिक्क=बघ.

पाटीलबावा यादीच्या अन्वये सरकारचे मुद्देमवाफक हैदरखान सुद्धां तहाचे बोलणे इंद्रसेनाशी बोलून आणतील, ही खातरजमा आहे. हे उघडे बोलून दाखवितात की, आपण, होळकर, सारे निसूर बसून आम्हांवर दगड टाकतात. आम्ही इंग्रजांच्या मसलतीचा कसाला गुदस्तांपासून कसा केला, हे पहावे. सारे तमाशा मात्र पाहतील. तिळा शतकी कुमक व्हावयाची नाही. असो ज्याचा त्याने आपला विचार पाहून करणे ते करावे असे विचार एकांतांत होतात, म्हणून लिहिले. त्यास गुदस्तांपासून पाटीलबावांवरच कसाला इंग्रजांच्या मसलतीचा पडला, परंतु तितकाही कसाला सोसून पुढे मसलत करणे ही योग्यता पाटीलबावांचीच तर होय. पाटीलबावांवर गुदस्तांपासून मसलत पडलीच परंतु गुदस्ता इकडे गाडर बोरघाटावर येऊन मसलत पाडली तेव्हा पळ्या नवळ, मसलत समीप पडली, तेव्हा करणे प्राप्त. सरकारांत पैक्याची अडचण कोणे प्रकारची, तथापि अडचणीत अडचण सोसून फौजेचा नैथ पाडून इंग्रजांवर मसलत केली. मातबर सरदार होळकरही समयास आले. इंग्रजांची व सरकारची लढाई होऊन इंग्रज शिकस्त खाऊन कोण्या तऱ्हेने माघारां गेले, त्याची पायमल्ली किती झाली, कोणे तऱ्हेने गेला, हे सविस्तर वरचेवर पत्रे लिहून गुदस्ता पाठविलीच होती, त्यावरून ध्यानांत आले असेलच. तेव्हा तमाशा पहातात किंवा मसलत केली हे ध्यानांत येतच असेल. साल मनकुरी तर तहाचेच बोलणे बोलावयास इंग्रजाने वकील पाठविला आहे. त्याशी बोलणे पाटीलबावा बोलतच आहेत. तेव्हा हैदरखान सुद्धां सरकारचा तह पाटीलबावा चांगलाच करतील ही खातरजमा आहे. पाटीलबावा कसे करतात हा तमाशा पहावा हे ईच्छा येथील नाही. मोठी मोठी कामे पाटीलबावांनीं करावी, सरकारचे मातबर उपयोग तेच घडत असावे, आणि पाटीलबावांचे कल्याण असावे, सरकारच्या मोठ्या मसलती होऊन पाटीलबावांस यश यावे, भाऊपणांत अंतर पडू नये असे घडावे, हाच संतोष मोठा आहे. व याप्रमाणे पाटीलबावा करतील ही खातरजमा आहे. तिकडे परांवा मुलूख मसलत केल्याने मनसबा होऊन पैका मिळेल असे आहे व खाली मैदान, याकरिता सुचते ते लिहितो. आपलाच आपण नाश करून घ्यावा असे ज्याचे चिंतांत असेल त्याचे मनांत तमाशा, पहावा असे येईल तर कळेना. येथील समज अशी नाही. रा छ १४ जमादिलख्तर हे विनंति.

११. जय=संचणी, मिळवामिळव, जमाव.

१२. येथपासून खुद मानांचे अक्षर.

१५. परावा=दुसऱ्याचा, इतर.

१६. 'खाली मैदान' या शब्दांचा अर्थ स्पष्ट कळत नाही. तरी बंगाल बहार या मैदानास अनुलक्षून हे लिहिणे असावे.

* मुनिवृंद प्रभु शोभवी तैसे न वन वसंत ॥ ११ ॥
 वधुनि विराधा राक्षसा जो गृध्रांचा राय ॥
 पितृसख सुखवुनि तन्मते पंचवटीला जाय ॥ १२ ॥
 तो दाशरायि प्रभु करी गोदातीरीं धामें ॥
 नासाकर्ण छेदवी शूर्पणखेचे राम ॥ १३ ॥
 त्रिशिरा खरदूषण असे आले राक्षस शूर ॥
 ते केले रघुनंदने चवदा हजार चूर ॥ १४ ॥
 प्रेची मारीचा खळा शिकवुनि राक्षसभूप ॥
 भ्रमवी सीतानयनमन तो कांचनमृगरूप ॥ १५ ॥
 सीता प्रभुसि झणे पहा कनकमृग धरा जा च ॥
 किवा याचा सांपडुनि परम खळ करा जाच ॥ १६ ॥
 होय समजुनि हि ती एणेंता तसा मान्य ॥
 स्त्रैणें हिताहित हें जसे नेणतात सामान्य ॥ १७ ॥
 हा सीते हा लक्ष्मणा गर्जुनि ऐसे प्राण ॥
 सोडी तो मृग लागतां हृदयीं प्रभुचा बाण ॥ १८ ॥
 बदली सीता लक्ष्मणा धांव न उट्टेजो ठाक ॥
 हा कठिना स्वस्थत्व हें ऐशी ऐकुनि हाक ॥ १९ ॥
 लक्ष्मण बदला देवि हे राक्षसमोया जाण ॥
 स्वस्थ रहा प्रभुच्या करी आहे कार्मुकबाण ॥ २० ॥
 ती बहु कोपें त्या झणे खळा मरावा राम ॥
 ऐसे चितिसि तूं ममी माझा घरुनि काम ॥ २१ ॥
 लक्ष्मण तीतें करि नमन गमन हि तेषुनि दूर ॥
 पूर अभ्रुंचा आवरुं न शके तो जरी शूर ॥ २२ ॥
 तों उटजो यतिरूप दशवदन शिरे तत्काळ ॥
 त्या स्त्रीरत्नातें हरी तो तस्कर सत्काळ ॥ २३ ॥
 केला विरय जटायुनें तो क्षतविग्रह चोर ॥
 तत्पक्ष च्छेदुनि निघे न गणी अधर्म थोर ॥ २४ ॥
 फिरतां मार्गे भेटला लक्ष्मण शोके दीन ॥
 त्यासि प्रभु झणे बोल कां दिससी तेजें हीन ॥ २५ ॥

२० वृंद=समूह. * धाम=घर. २१ कांचनमृग=सोन्याचा हरिण. २२ एणता=हरि-
 णणा. २३ स्त्रैण=स्त्रीवश. २४ उटज=पणशाळा. २५ माया=कपट. २६ कार्मुक=धनुष्य.
 २७ सत्काळ=सज्जनांचा शत्रु. २८ विग्रह=शरीर.

संचरती या राक्षस-श्वापदसंघ वनांत ॥
 त्यजिली कशि ती एकटी जी मृदु भीरू वनांत ॥ २६ ॥
 कसे मदाज्ञाभंग हें आलें आंग मनास ॥
 वत्सा कारण कोणतें झालें आगमनास ॥ २७ ॥
 सांग जें वदलि सती तें होऊनि पदलीन ॥
 राम झणे कदलीस ती गुणें समा वदली न ॥ २८ ॥
 हाय झणत उटजाकडे जाय रघूंचा राय ॥
 धाय विरहकुःसह उरीं काय करील उपाय ॥ २९ ॥
 राम झणे न दिसे नसे या उटजाबाहेर ॥
 वात पुरे आंत प्रिया तूं उठ जा बा हेर ॥ ३० ॥
 आंत हि नसतां प्रियतमा हाय म्हणे रघुवीर ॥
 सानुज साश्रु पुनःपुन्हा शोधी गोदातीर ॥ ३१ ॥
 करितां शोध वनीं दिसे क्षतविग्रह तो तात ॥
 झाले शोकाकुळ तसे जसे पुत्र होतात ॥ ३२ ॥
 केली हे गति रावणें नेली सीता जाण ॥
 विकळ जटायु असें कयी तत्क्षण सोढी प्राण ॥ ३३ ॥
 तातसखाचें करुनियां दाहाद्युत्तरकार्य ॥
 सद्गति देता जाहला व्हाया प्रमुदित आर्य ॥ ३४ ॥
 पुनरपि फिरति वनांत तों योजनबाहु कबंध ॥
 धरि असिनीं तद्गुज मयिति ते हरिते भवबंध ॥ ३५ ॥
 शबरीस बरी भेट दे सद्गति कीर्ति हि राम ॥
 बैदरें पदरें घे तिचीं ज्याचें अमृत चि नाम ॥ ३६ ॥
 पंपातीरीं मग वसे शंपौशतैरुचिचापै ॥
 संपाया धृति विरह दे कंपा उठवुनियां ताप ॥ ३७ ॥
 भेटे मारुति मग करी सुग्रीवाची भेट ॥
 झाले चिंतासागरीं अन्योन्या ते बेट ॥ ३८ ॥
 वौळी भ्रात्या दुष्ट जो वाळी त्याचे प्राण ॥
 श्रीराम प्रभु घे पळें एक चि हाणुनि बाण ॥ ३९ ॥
 दुर्लभ तैल हि ज्यास तो जैसा आर्य्य दास ॥
 सुगळ योग्य केला तसा प्रभुनें राजपदास ॥ ४० ॥

२१ भीरू=भित्री. ३० आंग=अपराध. ३१ असि=तरवार. ३२ बदरें=बोरें. ३३ शंपा=
 बीज. ३४ रुचि=कर्ति. ३५ चाप=धनुष्य. ३६ वाळी=टाकी. ३७ आर्य्यप=तृण पिणारा.

हटाके सुगळ बहु भेटती कीर्ती आसविल यास ॥
 जे पटु अरिची न्यावया रणीं अस विलयैस ॥ ४१ ॥
 धाडी सुगळ करावया जनकसुतेचा शोध ॥
 पूर्वोत्तर पश्चिम दिशा हुडकुनि आले योध ॥ ४२ ॥
 जांबवदंगदमारुतिप्रमुख ऋक्षकपिवीर ॥
 दक्षिण दिशेस धाडिले बहु तेजस्वी धीर ॥ ४३ ॥
 सांगे बंधु जटायुचा संपाती तो शोध ॥
 लंकेत तिचा दशमुखे केला आहे रोध ॥ ४४ ॥
 मारुति शतयोजन जलधि लंघुनि गेला पार ॥
 फार तयासि न वाटला दुर्घट हा व्यापार ॥ ४५ ॥
 मनीं म्हणे कपि देखतां सती अशोकवनांत ॥
 ग्रथिली उपनिषत्प्राकृता कशी पशो कवनांत ॥ ४६ ॥
 रात्रौ परिसे शिशुपागत कवि कपि सारें च ॥
 घे उतरुनि सतीमुखें हतभ विकपिसा रेंच ॥ ४७ ॥
 क्षुद्रापरींमावरि तिला मुद्रा दे हरि खेद ॥
 रुद्रात्मा हित कथि नसा मुद्राशिप्रद वेद ॥ ४८ ॥
 चूडामणि पाठवि जणों मूर्तिमंत अनुराग ॥
 काककथा खुण कथि झणे अरिवि कर धनु राग ॥ ४९ ॥
 कपि वन भंगुनि करि रणीं लक्ष अक्ष सह चूर ॥
 भ्रमवुनि दशमुख विधिकडे दवडि पुरीचा धूर ॥ ५० ॥
 पुसुनि सतीस पुन्हा उडे जेवि शर प्रभुमुक्त ॥
 लंघुनि जलनिधि होय तो अंगदादिकपियुक्त ॥ ५१ ॥
 वंदुनि चूडामणि करी प्रभुच्या दे कपिहीर ॥
 आलिगुनि मी तव ऋणी असें वदे रघुवीर ॥ ५२ ॥
 प्रभुवर भाग्ये लागतां जनकसुतेचा शोध ॥
 योध अमित घेउनि करी जवळ जलधिचें रोध ॥ ५३ ॥
 दशवदनै धिकारितां प्रभुतें वंदुनि पाय ॥
 विनवि बिभीषण यासि दे अभय रघूंचा राय ॥ ५४ ॥
 तो शरणागत निवविला देउनि लंकाराज्य ॥

३८ कीश=वानर. ३९ विलय=नाश. ४० रोध=अटकाव. ४१ उपनिषत्=वेदांचे शेष-
 टचे भाग. ४२ अपगम=निघून जाणे. ४३ मुद्रा=अंगठो. ४४ मुद्राशिप्रद=(मुत्+राशि+प्रद).
 अंगदाचा राशि देणारा. ४५ अरि=शत्रु. ४६ राग=क्रोध. ४७ हीर=श्रेष्ठ. ४८ रोध=तौर.

ते प्रेम तथा वाढवी जेवि ज्वलना आज्य ॥ ५५ ॥
 प्रार्थुनि सागर युक्ति कथि निजजललंघनहेतु ॥
 आज्ञापुनि नळवानरा करावि प्रभु वर सेतु ॥ ५६ ॥
 प्रभु सेतुपथे उतरुनि प्रेषी अंगद दूत ॥
 तन्मित्रे खळ खवळला जेवि अति मलिन भूत ॥ ५७ ॥
 रामाज्ञेने घालिती त्या कापिपृतेना कास ॥
 देती राक्षस हर्ष बहु होउनि मृत नाकौस ॥ ५८ ॥
 दशवदनाचे मारिले सचिव सुत हि समरांत ॥
 अमरांत तनेन होय विभु जय पद्म समरांत ॥ ५९ ॥
 आकारे घटैर्कैर्ण तो केवळ पर्वत सांचे ॥
 प्रभुशर निजतेजोगुण प्रकटी सर्व तसा च ॥ ६० ॥
 रुद्रविभीषणयुत करी लक्ष्मण घननीदान्त ॥
 गुरुसत्संगाश्रित जसा षडहितहेनना दांते ॥ ६१ ॥
 शक्रैरर्थो बैसुनि करी श्रीश समरसत्रास ॥
 क्षणमुदित क्षण जाहले सर्व अमर सत्रास ॥ ६२ ॥
 धरणे पडे करावया यश परमायाकाय ॥
 पर मार्याधिपतिस करील वश परमार्थी काय ॥ ६३ ॥
 कवि म्हणति विपं प्रभुशर दशानना कालौहि ॥
 सोसे ती दुर्व्यसैनजा दशा न नाकाला हि ॥ ६४ ॥
 शंका हरुनि विभीषणा रंका संगरधीर ॥
 पंकार्पहगुणसिंधु दे लंका श्रीरघुवीर ॥ ६५ ॥
 अरि वधिव्यावरि आणवी सीतेते बाहेर ॥
 करुनि प्रेम न आठवूं दिले जिला माहेर ॥ ६६ ॥
 प्रभु तिस ह्मणे धुवावया सोडविलीस यशास ॥
 जा त्यजिलीस परकरगता व्हाविस मला कशास ॥ ६७ ॥

४९ हेतु=कारण, उपाय. ५० मंत्र=मसलत, उपदेश-पक्षी भूत घालविणारा मंत्र. ५१ पृतना=सेना. ५२ नाक=स्वर्ग. ५३ तनन=आनंद दर्शक गानादि चिन्ह. ५४ घटकर्ण=कुंम-कर्ण. ५५ साच=सरोवर. ५६ घननाद=इंद्रजित्. ५७ षडहित=काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर, दंभ हे साहा शत्रु. ५८ दांत=जितेंद्रिय. ५९ शक्र=इंद्र. ६० समरसत्र=युद्धयज्ञ. ६१ सत्रास=भीतियुक्त. ६२ मायाधिपति=परमेश्वर. ६३ परमाया=दुसऱ्याचे कपट. ६४ विप=गृह. ६५ कालौहि=कालसर्प. ६६ व्यसन=संकट. ६७ पंकार्पह=पापनाशक. ६८ यशास धुवावया (म्यां तूं) सोडविलीस=अपकीर्ति दूर करण्याकरितां म्यां तुला सोडविलें, म्यां तूं सोडविलीस, त्यजिलीस, अशा प्रकारचे कर्मणि प्रयोग मोरोपंताचे काव्यांत बरेच आढळतात. ते निरंकुशाः कवयः या न्यायाने आदरणीय होत.

यन्मन पतिच्या चितनीं स्मरणीं अनळेंस तीस ॥
 दिव्यं काय अवघड शिवो न शके अनळें सतीस ॥ ६८ ॥
 दिव्यार्थ ज्वलनीं शिरे न च वचके उग्रास ॥
 तिस तो होय तसा जसा ग्रीष्मी जलमुग्रास ॥ ६९ ॥
 शंकर विधि बदले त्रिभो अंकीरहित हें रत्न ॥
 स्वीकारीं रघुनंदना निष्कळ न करी यत्न ॥ ७० ॥
 दशरथ हि झणे न छळीं शुचिरुचि रुचिर सुदार ॥
 रामा स्वीकारीं इचा महिमा परम उदार ॥ ७१ ॥
 शक्र झणे वधिला भला अरि करि ताप मांग ॥
 श्रीरामा जगदभयदा सुयशस्कर वर माग ॥ ७२ ॥
 राम झणे उठिव प्रभो दशशतैनयना कीर्ती ॥
 उठवी वर्षुनि अमृत तो अदितितनय नाकीर्ती ॥ ७३ ॥
 करवी दिव्य प्रभु असें लोकप्रत्यर्थकाम ॥
 वाम अंक मग शोभवी श्रीते स्थापुनि राम ॥ ७४ ॥
 बसुनि विमानां ऋक्ष कपि राक्षसपति सह राम ॥
 प्रमुदित भरत कराया निघे त्रिजगदभिराम ॥ ७५ ॥
 प्रभुजी अंकी प्रियतमा सेतु लक्ष्मी तीस ॥
 म्हणे सुखाचे अविरहो हेतु लक्ष वीतीस ॥ ७६ ॥
 दाखवुनि स्वसर्वां जे त्यांचे सांगे नाम ॥
 तत्तर्दिक्रमसत्कथा वर्णी नगदभिराम ॥ ७७ ॥
 श्रीसति ते निज पुटीं अंगद कळवी उक्त ॥
 ध्वर्गविरांच्या पातल्या दारा तारायुक्त ॥ ७८ ॥
 गोदावरीस पाहतां मोदी वरी सदांर ॥
 न त्यजि मुक्ति वरावया ज्याच्या अटीस दार ॥ ७९ ॥

६९ अनळस=आळसरहित. ७० दिव्य=Ordeal. ७१ अनळ=अग्नि. ७२ ज्वलन=अग्नि. ७३ जलमुग्रास=जलमुच+रास भेषसमूह. ७४ अंक=कालिमा. ७५ माग=पूर्वा. ७६ दशशत=सहस्र. ७७ कीर्ति=वानर. ७८ अदितितनय=इंद्र. ७९ नाकीर्ति=स्वर्गाचा स्वा-
 मी (वस्तुतः नाकेश असें पाहिजे. धमकाकरितां नाकीर्ति असें कवीनें लिहिलें आहे).
 ८० लोकप्रत्यर्थकाम=सर्व लोकांची खातरी न्हावी अशी इच्छा ज्याची होती असा. ८१
 अंक=मांडी. ८२ राक्षसपति=विभीषण. ८३ अभिराम=सुंदर. ८४ लक्षवी=दाखवी. ८५
 अविरहो सुखाचे लक्ष हेतु वीतीस=समागम असला म्हणजे लक्षावधि सुखें देतेस. ८६ स-
 हाय=मदतनीस. ८७ विक्रम=पराक्रम. ८८ प्रवग=वानर. ८९ मोद=आनंद. ९० सदांर=
 सखेच.

दर्शन देउनि निवविला तो गृहनाम निषादं ॥
 सकळ हि पुरजन सह भरत हतवियोगविषादं ॥ ८० ॥
 प्रभुचें प्रभुला नमुनी दे राज्य भरत भरतस ॥
 स्तवि निज कुलतिलकासि तो सैषि जयाचे सप्त ॥ ८१ ॥
 अभिषेकमहें प्रोचें जो इतर निपट तो खर्व ॥
 वर्णिति पुण्ययशःसुधा तृषित ऋषि तया सर्व ॥ ८२ ॥
 श्रीराम सरस भुंदिर जे भक्त सकळ नर मोर ॥
 सांकेत असे प्रिय तसे प्रभुदृष्टि न रमोर ॥ ८३ ॥
 निवुनि सुर सुखे नाचती प्रभुच्या दृष्टिसमोर ॥
 प्रभुमूर्तिस कवि सेविती जैसे वृष्टिस मोर ॥ ८४ ॥

इति श्रीदोहारामायणं समाप्तम्

११ निषाद=भिल्ल, कोळी. १२ हतवियोगविषाद=नष्ट झालें आहे वियोगदुःख ज्याचें
 असा. १३ सासि=घोडे. १४ मह=आनंद. १५ प्रोच=मोठा. १६ निपट=अगदी. १७ खर्व=
 लहान, टेंगणा. १८ सरस=सजल. १९ भुंदिर=मेघ. १०० साकेत=अयोध्या. १ रमोर=
 लक्ष्मीचें ऊर.

मोरोपंतकृत सावित्रीआख्यानाचीं गीतें.

मद्रदेशीं होता राजा महामती । नामें अधपती साधुमान्य ॥ १ ॥
 आलें वृद्धपण नाही पुत्ररत्न । केले बहूयत्न करावे ते ॥ २ ॥
 सावित्रीदेवीचें करी आराधन । देह दारा धन समर्पुनी ॥ ३ ॥
 निष्ठेनें सर्वदा अष्टादश वर्षे । जप होम हर्षे चालवीतां ॥ ४ ॥
 अम्बिकुंडातूनी प्रकटली देवी । अधपती ठेवी पायीं शीर ॥ ५ ॥
 देवी ह्मणे माग राजा ह्मणे माते । पुत्रदानें दाते लाजवावे ॥ ६ ॥
 सावित्री ह्मणे म्यां स्वामी दयानीधी । वीनवीला बिधीं तुज साठीं ॥ ७ ॥
 दिली तूज पुत्रशताहूनी धन्या । पतिव्रता कन्या विचारूनी ॥ ८ ॥
 ऐसें सागोनि ती देवी गुप्त झाली । कन्या पोटीं आली मानवीच्या ॥ ९ ॥
 पुत्राचें तैसें च विधीनें बा रसें । सुदीनीं बारसें तीचें करी ॥ १० ॥
 जिणें पूर्ण केला वरदानें काम । ठेवी तीचें नाम कन्यकेसी ॥ ११ ॥
 रूपें गुणें काहीं ऊणी न सावित्री । तशी नसावि त्रीभुवनांत ॥ १२ ॥
 तिला न मागती रानपुत्र गुणें । स्वरूपासी ऊणें जाणोनीयां ॥ १३ ॥
 राजा चिंता करी झाली ऊपवर । अनैरूप वर न ये कोणी ॥ १४ ॥
 सावित्रीला ह्मणे वत्से लग्नकाळ । आला न भूपाळ कोणी मार्गो ॥ १५ ॥
 तूं ची वर स्वयें योग्य पहा जा गे । कोणी ही न मागे येऊनीयां ॥ १६ ॥
 या माझ्या वचनें तुवां न कोपावे । तूज म्यां ओपावे योग्य हस्ती ॥ १७ ॥
 सावित्री पीत्याची आज्ञा मान्य करी । ठेवी पायांवरी मस्तकातें ॥ १८ ॥
 पीत्याचा प्रधान कूळगुरू दाया । आप्तसमूदाया सह नाचे ॥ १९ ॥
 गेली पृथ्वीवरी पहावया वरा । करी शोध वरा देशोदेशीं ॥ २० ॥
 शोधी ती मानेसा नवरा जीवाला । नव राजीवौला जैशी भृंगी ॥ २१ ॥
 रसीकास नैशी कवीता ती सती । पाहे योग्य सती जनीं वर्नी ॥ २२ ॥

१ मोरोपंती प्रकरणांच्या पहिल्या मागाच्या आरंभी जें मोरोपंताचें चरित्र आम्हीं लिहिलें आहे त्याचे १३ वे पृष्ठांतोळ दुसऱ्या कलमाचे अखेरीस बायकांच्या ओढ्यांच्या चालीवर मोरोपंतांनीं हकिमणीगोत व सीतागीत केलें त्याप्रमाणेंच सावित्रीआख्यान ही केलें आहे असें ऐकितों म्हणून लिहिलें आहे. तें पंढरी येथील पंतांचे वंशज मयूर पंडित यांनीं छपा करून आम्हांस दिलेलें आमच्या वाचकांस आज सादर केलें आहे.
 २ विधि=ब्रह्मा. ३ रसें=आनंदानें. ४ उपवर=लक्षात योग्य. ५ अनुरूप=योग्य. ६ राजीव=कमल.

एके दिवशीं आला संसारपारद । श्रीमुनी नारद मृत्युलोकी ॥ २३ ॥
 अश्वपतीला तो भेटे तपोधन । चातकाला घनै स्वये जैसा ॥ २४ ॥
 अश्वपती पावे सुखास नमूनी । सुखासन मुनी अंगीकारी ॥ २५ ॥
 सुधारस तूरे की सागर कूर्पे । तैसा मुनी भूर्पे संकारीला ॥ २६ ॥
 उद्धाराया अश्वपतीराय कवी । कथा आयकवी पुरातना ॥ २७ ॥
 अशा समयांत सावित्री ही आली । पायीं नम्र झाली दोघांच्या ही ॥ २८ ॥
 नारद वीलोकी करूनीयां रुपा । झणे तूझी नृपा कन्या कीं हे ॥ २९ ॥
 कोठें गेली होती कोठोनी ही आली । सत्य श्रीची आली रूपे गुणें ॥ ३० ॥
 अहा उजवीलें कां न कस्यकेल । ईणें धन्य केला न कां कोणी ॥ ३१ ॥
 राजा म्हणे स्वामी हे ची भूमीवर । पहावया वर घाडीली म्यां ॥ ३२ ॥
 आतां ची आली हे सावित्री या धर्मी । ईचें वाक्य स्वामी आयकार्वे ॥ ३३ ॥
 वसे सांग कोण वर त्वां पाहीला । ऐकाया राहीला स्वस्य मुनी ॥ ३४ ॥
 सावित्री झणे हो शाल्वदेशपती । शुभसेन अती विख्याताहे ॥ ३५ ॥
 धर्मन्यायनिष्ठ दाता सत्यसंध । झाला दैवें अंध वृद्धपणीं ॥ ३६ ॥
 आलें अंधपण पुत्र तो ही बाळ । असा कष्ट काळ प्राप्त होतां ॥ ३७ ॥
 शत्रूनें हरूनी राज्यभ्रष्ट केला । सस्त्रीपुत्र गेला तपोवनीं ॥ ३८ ॥
 साहीनीयां वर्षा हिमा आतपीला । तो महा तपाला करीतसे ॥ ३९ ॥
 त्याचा पुत्र नामें सत्यवान सुमती । बरीला तो पती भावें मनें ॥ ४० ॥
 मुनी झणे केलें सावित्रीनें खोटें । यांत पाप मोठें काय सांगों ॥ ४१ ॥
 सत्य बोलतसे शुभसेन राजा । बोले त्याची भाजां तें ही सत्य ॥ ४२ ॥
 स्वयें ही तो सत्य सर्वदा बोलतो । सत्ये चि डोलतो तपोवनीं ॥ ४३ ॥
 चित्रां लीही अश्व मृत्तिकेचा घडी । हा ची घडीघडी छंद त्यास ॥ ४४ ॥
 झणोनी सत्यवान चित्राश्व हीं नावें । मुनीनीं स्वभावें ठेवीयेलीं ॥ ४५ ॥
 आझां ठावें आहे त्याचें वृत्त सारें । आमूच्या विचारें चूकली हे ॥ ४६ ॥
 राजा झणे रूपें बरा आहे तो कीं । मुनी झणे लोकीं तसा कैचा ॥ ४७ ॥
 राजा झणे जाणे विद्या कळा काहीं । मुनी झणे नाहीं तैसा सुज्ञ ॥ ४८ ॥
 राजा झणे शौर्यें कसा असे बोला । मुनी झणे तोला महेद्राशीं ॥ ४९ ॥
 राजा झणे आहे गुरूविप्रभक्त । मुनी झणे व्यक्त भक्तीरस ॥ ५० ॥
 राजा झणे तरी नसेल तो दाता । मुनी झणे हाता त्याच्या गावें ॥ ५१ ॥

७ घन=मेघ. ८ श्री=लक्ष्मी. ९ आलि=सखी. १० घाम=घर. ११ विख्यात=प्रसिद्ध.
 १२ सत्यसंध=सखी आहे संघा म्ह० प्रतिज्ञा ज्याची असा. १३ आतप=उष्ण. १४ मा-
 जा=झी (मार्या).

राजा झणे तरी क्षमा नाहीं काय । मुनी झणे हाय नायकों हें ॥ ५२ ॥
 राजा झणे पाहे हरीहरां भेद । तेणें तूज खेद वाटतसे ॥ ५३ ॥
 मुनी म्हणे शीवशिव हरीहरी । त्याची फार बरी दृष्टी आहे ॥ ५४ ॥
 राजा म्हणे त्याच्या कोण दोष आंगा । स्पर्शलासे सांगा तुम्ही स्वामी ॥ ५५ ॥
 मुनी म्हणे गूणग्रंथीमा एक थोर । दोष चंद्रा घोर राहू जैसा ॥ ५६ ॥
 त्या गूणमंदरी वर्षमात्र आयु । जातां काळ वायू उन्मळीलें ॥ ५७ ॥
 राजा म्हणे तृषा हरी त्या सुसरी । सेवार्थे दूसरा पहा बाई ॥ ५८ ॥
 सावित्री म्हणे जो वरीला मीं मन । तो ची गुरुजन द्यावा मज ॥ ५९ ॥
 तो सत्यवान् सत्य पती हो कल्पायू । किंवा हो अल्पायू अन्य पीता ॥ ६० ॥
 त्याला ची वरील तूमची हे कन्या । तुम्हा सम अन्या पहातसे ॥ ६१ ॥
 मुनी म्हणे राया स्थीरबुद्धी कन्या । हे सावित्री कन्या निश्चयाची ॥ ६२ ॥
 सत्यवंता ऐसा गुणी नाहीं कोणी । पाहीली म्यां क्षोणी^{१९} वीचारुनी ॥ ६३ ॥
 चित्राश्वाकारणें द्यावें कन्यादान । कांहीं अनमान करूं नको ॥ ६४ ॥
 धर्में वर्ते त्याचा ईश्वर कैवारी । सर्वानर्थ वारी धार्मीकांचे ॥ ६५ ॥
 तुम्हां समस्तांचें कल्याण असावें । जातों मीं बसावें स्वस्थ तुवां ॥ ६६ ॥
 ऐसें बोलोनी तो मुनी स्वर्गा जाय । गेला तो ही राय तपोवना ॥ ६७ ॥
 दुमत्सेना भेटे म्हणे अश्वपती । तूझ्या पुत्राप्रती कन्या देतों ॥ ६८ ॥
 दुमत्सेन म्हणे आमूची हे गती । अन्य क्षीतीपती काय घोडे ॥ ६९ ॥
 तुझी एकूलती कन्या भाग्यवती । सुखोचिता अती सुकूमारी ॥ ७० ॥
 नाहीं सुखगंध राज्यभ्रष्ट अंध । अशाशीं संबंध कां रूचला ॥ ७१ ॥
 अश्वपती म्हणे सत्यशीलधन । हें चि सुज्ञजन इच्छितात ॥ ७२ ॥
 संकटाला भीऊं नये सत्वरतें । जातें सत्वर तें सोडूनीयां ॥ ७३ ॥
 निश्चयें घेऊनी आलों कन्यकेला । अर्थी धन्य केला पाहिजे हो ॥ ७४ ॥
 दुमत्सेन म्हणे अतीयी तूं पूर्ण । तुझा कामें पूर्ण करावा ची ॥ ७५ ॥
 पाचारिले त्याहीं सर्व तपोनीधी । लग्न ययावीधी संपादीलें ॥ ७६ ॥
 परमार्थदृष्टी हिमालया परी ॥ कन्यादान करी अश्वपती ॥ ७७ ॥
 कन्या निरखीतां पडे महीवर । राया गहीवर आंवेरेना ॥ ७८ ॥
 सावित्री पित्याच्या नेत्रांतें पदरें । पूसूनी आदरें समजावी ॥ ७९ ॥
 घेऊनी निरोप नीघे अश्वपती । ती सावित्री सती स्वस्थ राहे ॥ ८० ॥
 हर्षली पावोनी जशी सती भैरवी । वनाहूनी स्वर्गा तुच्छ मानी ॥ ८१ ॥

१५ ग्राम=समूह. १६ मंदर=स्वर्गवृक्ष, कल्पवृक्ष. १७ उन्मळील=उपटून टाकोल. १८ सु-
 सर=उत्तम सरोवर. १९ क्षोणी=पृथ्वी. २० अर्थी=याचक. २१ काम=इच्छा. २२ मर्ग=शिव.

तशी च सावित्री आनंदली मनी । ऋडे तपोवनी पतीसंगे ॥ ८२ ॥
 वांटी बहू स्वल्प वस्त्र नेंगे ठेवी । वल्कलें ती देवी सुखें नेसे ॥ ८३ ॥
 श्वशूरांचा आज्ञा जशी च बेदाची । तीळ ही भेदाची बुद्धी नाही ॥ ८४ ॥
 कुळदेवता ची तो श्वश्रू मानीली । पूजाली वानीली सावित्रीने ॥ ८५ ॥
 केवळ अतीथी अभ्यागत बाळ । करी प्रतीपाळ माता सती ॥ ८६ ॥
 मानीयला शाकफळमूळकंद । रसाहूनि मंद सुंधारस ॥ ८७ ॥
 बोलवें सस्मित मृदू परीमीत । सत्य प्रिय हित बोलवील्या ॥ ८८ ॥
 सर्वांच्या मागुनी तृणशय्ये वरी । सुखें निद्रा करी ऊठे आर्धो ॥ ८९ ॥
 एकांती पतीचे हृदय रमवी । संताप शमवी सेवाधर्म ॥ ९० ॥
 न पडे विसर मनीच्या शब्दाचा । अवधी अर्द्धाचा सदा मोजी ॥ ९१ ॥
 जसा तो अवधी होय देह ऊणा । नित्य ताप दूणा सावित्रीचा ॥ ९२ ॥
 उरले दीवस अवधीचे चार । व्रताचा विचार करी मनी ॥ ९३ ॥
 उपोषण तीन दीवस करावें । शेवटीं मरावें पतीसह ॥ ९४ ॥
 त्रिदनव्रताचा संकल्प करुनी । बैसली धरुनी नियमातें ॥ ९५ ॥
 दुःख पवे राजा तीच्या त्या निश्चये । आहारार्थ स्वये असें प्रार्थी ॥ ९६ ॥
 म्हणे बाई मज अंधाकडे पाहें । उपोषण कां हें आरंभीलें ॥ ९७ ॥
 मुली हा उपास तिसरा कीं आहा । कां हे कष्ट महा करीतास ॥ ९८ ॥
 गुंवाज्ञापालनव्रत कुलीनेतें । बाई मुली नेतें सुखें स्वर्गा ॥ ९९ ॥
 सावित्री म्हणे जी नका होऊं श्रमी । उद्यां व्रतास मी उजवीन ॥ १०० ॥
 कळेल करितें व्रत ज्या कारणें । करीन पारणें उद्यां याचें ॥ १ ॥
 राजा म्हणे तरी घडो हें अव्यंग । कोणी व्रतभंग करूं नये ॥ २ ॥
 न भोगीतां अशी संतापतीव्रता । संतां पतिव्रता सदा मान्या ॥ ३ ॥
 ऐसे सांगोनीयां हीत ऊगा राहे । राजा वाट पाहे उदयाची ॥ ४ ॥
 चवथे दीवशीं प्रातःकाळीं सती । समाप्त व्रत ती करी भाषें ॥ ५ ॥
 नमस्कारी श्वश्रूश्वशूरचरणा । पतीच्या भ्रूणा चुकवाया ॥ ६ ॥
 म्हणती सौभाग्यवती पुत्रवती । चिरकाळ पती सह नांदें ॥ ७ ॥
 ऐसे च म्हणती तपोधन मुनी । मागतां नमूनी आशीर्वाद ॥ ८ ॥
 आशीर्वादवर गुरूंचे साधिले । पदरीं बांधिले सावित्रीने ॥ ९ ॥
 आली तपोधना करुनी प्रणती । वडील म्हणती भक्ती करी ॥ १० ॥
 विनवी जोडूनी हात त्या कारणें । करीन पारणें अस्तमानी ॥ ११ ॥

२३ नग=अलंकार. २४ श्वशूर=सामरा. २५ श्वश्रू=सासू. २६ सुधा=अमृत. २७
 स्मित=किंचित् गालांत हंसणें. २८ अब्द=वर्ष. २९ गुरु=वडील माणसें.

मनीं च सावित्री वाहे काळजीला । दिसे काळ जीला क्षणक्षणा ॥ १२ ॥
 सत्यवंत स्कंधीं परंहीं वाहोनी । स्त्रीकडे पाहोनी वना निघे ॥ १३ ॥
 सावित्री म्हणे जी मी येथें वनाला । वियोग मनाला न सोसेवे ॥ १४ ॥
 तो म्हणे त्वां केलीं उपोषणें तीन । झाला शक्तिहीन देह तूझा ॥ १५ ॥
 वर्णावी पाऊलें तुझीं नैवनीतें । मग न वनीं तें कठीनांचें ॥ १६ ॥
 सुखद नव्हे तें दुःखद काननै । म्हणसी कां न न आतां येतो ॥ १७ ॥
 सती म्हणे मज दुःखांत ची सुख । तुमचें श्रीमुख विलोकीतां ॥ १८ ॥
 स्वामीसंगें मज न बाधेल ताप । जसा भवताप संतसंगें ॥ १९ ॥
 सत्यवंत झणे कांते न रूसावें । तुवां हें पूसावें वडीलांस ॥ २० ॥
 सासुसासऱ्यातें म्हणे न कोपावें । मज हें ओपावें वरदान ॥ २१ ॥
 फळें आणावया जातांना वनांत । माझ्या ही मनांत वाटे जावें ॥ २२ ॥
 वर्ष झालें आल्या सोडूनी माहेर । आश्रमा बाहेर गेल्यें नाहीं ॥ २३ ॥
 स्वामीसमागमें तपस्वी शरण्या । पाहेन अरण्य आज्ञा द्यावी ॥ २४ ॥
 राजा म्हणे बाई वर्षांत त्वां काहीं । मागीतलें नाहीं आह्मांपाशीं ॥ २५ ॥
 वन पाहावया आज्ञा मागतीस । पायां लागतीस तरी जावें ॥ २६ ॥
 वसे उपवासी सुकूमारी बाळा । शीघ्र या सांभाळा अन्योन्यातें ॥ २७ ॥
 वंदूनीयां सती नीघे झडकरी । धैर्यें धड करी हृदयातें ॥ २८ ॥
 पुष्पांत फलीत तरू मृग पक्षी । वनांतरीं लक्ष्मी राजकन्या ॥ २९ ॥
 पतीच्या सुखार्थ बळें आणी हास्य । मयूराचें लास्य विलोकूनी ॥ ३० ॥
 विनोदवचने पतीतें डोलवी । दाटूनी बोलवी पुण्य कथा ॥ ३१ ॥
 एके नेत्रें प्रिया एके नेत्रें काळा । पाहे राजबाळा ह्रैष्टा भीता ॥ ३२ ॥
 चित्राश्व वेंचूनी फळें पात्र भारी । मग काष्ठावरी घाव घाली ॥ ३३ ॥
 शक्तीहूनी बहू घडतां आयास । तयाच्या कायास घर्म आला ॥ ३४ ॥
 कठीणा काष्ठाच्या करीतां भेदना । उठली वेदना शिरी भारी ॥ ३५ ॥
 म्हणे प्रिय शूळ ऊठला मस्तकीं । धांवूनी हस्तकीं साध्वी धरी ॥ ३६ ॥
 म्हणे कधीं झाला ऐसा खेद नाहीं । शिरोवेदनाहीं धैर्य गेलें ॥ ३७ ॥
 जाणों शूलाघातें मस्तक फाटतें । मनांत वाटतें निजावेंसे ॥ ३८ ॥
 पतीच्या मस्तकाखाली घाली मांडी । जाणो ऊशी मांडी कुसुमांची ॥ ३९ ॥
 धरूनी मस्तक मनीं म्हणे बाळा । आला ठोकताळा भविष्याचा ॥ ४० ॥
 तो पुरुष पाशहस्त ऊभा आहे । असे साध्वी पाहे पुण्यबळे ॥ ४१ ॥

३० परशु=कुन्हाड. ३१ नवनीत=लोणी. ३२ कानन=अरण्य. ३३ शरण्य=रक्षक.
 ३४ लास्य=नाचणें. ३५ हृष्टा=आनंदी. ३६ कुसुम=फूल.

रक्तनेत्र कृष्णवर्ण तेजें अर्क । काळ असा तर्क मनीं केला ॥ ४२ ॥
 हळू चि मस्तक उतरूनी ठेवी । उठोनी ती देवी हात जोडी ॥ ४३ ॥
 म्हणे वा तूं देव जाय तूझे नाम । कोण कार्य काम मज सांग ॥ ४४ ॥
 काळ म्हणे शुद्धा म्हणोनी च तूज । सांगतों मी गूज पतीव्रते ॥ ४५ ॥
 करीता जीवाची प्राणहानी यम । जाण हा नियम व्रतसिद्धे ॥ ४६ ॥
 सरलें आयुष्य नायत मान्या या । प्रियतमा न्याया तूझ्या आलें ॥ ४७ ॥
 पतिव्रता म्हणे दूत कीं येतात । जीवाला नेतात तुजकडे ॥ ४८ ॥
 स्वयें कां आलास काय केले दूत । प्रभूस प्रभूत श्रम झाल ॥ ४९ ॥
 यम म्हणे पितृभक्त सत्यवंत । यासि सर्व संत मानवती ॥ ५० ॥
 कोणी रूपे गूणें नाहीं असा मान्य । सत्य असामान्य सत्यवंत ॥ ५१ ॥
 दूत कैसा धाडूं न्यावया आशाल । रक्षाया यशाल स्वयें आलें ॥ ५२ ॥
 ऐसे बोलोनीयां तो देव कीनाश* । घालोनीयां पाश बळें ओढी ॥ ५३ ॥
 पुरुषोत्तम राजा काढी गेहांतूनी । तसा देहांतूनी काढीयेला ॥ ५४ ॥
 पुरुष काढीतां अंगुष्ठप्रमाण । निष्प्रभ निष्प्राण देह झाल ॥ ५५ ॥
 पाशांनीं बांधोनी सूक्ष्म पुरुषाला । घेऊनी नाघाला धर्मराज ॥ ५६ ॥
 यापरी होऊनी कृतकार्य काळ । निघाला तत्काळ दक्षीणेला ॥ ५७ ॥
 त्या मागूनी साध्वी तशी च नाघाली । न तीच्या नाघाली मनीं शंका ॥ ५८ ॥
 सतीव्रतें तीच्या अंगा सिद्धी आली । आकाशांत शाली गती प्राप्त ॥ ५९ ॥
 करी मनुष्यत्वापासूनी सूटका । जड ही गूटका न कां धर्म ॥ ६० ॥
 यम म्हणे दूर पावीत आलीस । सावित्री शालीस उतराई ॥ ६१ ॥
 जा उत्तम लोक प्राप्त व्हाया प्रिया । करी सांग क्रिया यथाशक्ती ॥ ६२ ॥
 सावित्री म्हणे गद्य देहा सर्वे छाय । जशी तशी जाया पती सर्वे ॥ ६३ ॥
 प्राण जाऊं द्यावे पती न सोडावा । स्वधर्म जोडावा मुख्य हा ची ॥ ६४ ॥
 गुरूंच्या तूझ्या ही प्रसादें आजी या । गतीला माझीया विघ्न नाहीं ॥ ६५ ॥
 सात पदें गांठी जरी मागीं पडे । तरी मैत्री घडे सज्जनार्थी ॥ ६६ ॥
 या न्यायें तूजशीं राख्य शालें वाटे । दोघें एके वाटे चालतसों ॥ ६७ ॥
 तुजशीं बोलयें कांहीं मित्रभावे । तें त्वां आयकावे धर्मराजा ॥ ६८ ॥
 इंद्रियें जिंकील्या विना केलें कर्म । त्यासी संत धर्म न झणती ॥ ६९ ॥
 गृहास्याश्रमांत सर्व धर्म घडे । तेणें मळ शडे अंतरांचा ॥ ७० ॥
 विषयवासनामळ जातां ज्ञान । होय समाधान आत्मलभें ॥ ७१ ॥
 गृहस्थाला सोपें न तसे अन्यास । न लागे सन्यास ज्ञाना साठी ॥ ७२ ॥

३७ प्रभूत=पुष्कळ. * कीनाश=यम. ३८ पुरुष=आत्मा. ३९ निष्प्रभ=निस्तेज.

असे म्यां ऐकिलें ऐसे च कीं बा हें । विचारुनी पाहें धर्मराजा ॥ ७३ ॥
 धर्म म्हणे बाई मदालसा धन्या । कीं तूं नसे अन्या आढळली ॥ ७४ ॥
 रोमांच माझिया देहीं उभारती । तुझी सुभारंती आकर्णितां ॥ ७५ ॥
 पतीविना देतो एक वर मागें । जा फिरोनी मागें भागलीस ॥ ७६ ॥
 साध्वी म्हणे देसी जरी आज वर । तारीं राजवर दुमत्सेन ॥ ७७ ॥
 त्याचें अंधपण वृद्धपण जावें । गेलें तेज यावें अनायासे ॥ ७८ ॥
 यम म्हणे हें म्यां दिलें महाभागे । परतोनी जा गे भागलीस ॥ ७९ ॥
 साध्वी म्हणे मला काहीं नाहीं श्रम । पतीसमागम सुखमय ॥ ८० ॥
 दुर्लभ सत्संग दैवें प्राप्त जाला । सत्संगानें धाला नाहीं कोण ॥ ८१ ॥
 सत्संग दीना श्री वना दे वसंत । धना देव संत ज्ञाना देती ॥ ८२ ॥
 सत्संग दुर्लभ कामप्राप्तिहेतू । सत्संग हा सेतू भवार्णवी ॥ ८३ ॥
 यम म्हणे बाई तुझी दिव्य दृष्टी । अमृताची वृष्टी तुवां केली ॥ ८४ ॥
 बोलतीस तैसे श्रुतीनें बोलवें । ऐकतां डोळ्यां जडांनीं ही ॥ ८५ ॥
 वेधील विधीला बाई बोल तूझा । पतीविना दूजा वर मागें ॥ ८६ ॥
 पतिव्रता म्हणे स्वराज्या आसरा । हो माझा सासरा दुमत्सेन ॥ ८७ ॥
 कोणा ही निमित्तें स्वधर्मार्ते जोडूं । सज्जानाच्या जोडूं प्रसादाते ॥ ८८ ॥
 धर्म म्हणे दीलें जा बाई आश्रमा । त्वत्तनू या श्रमा योग्य नव्हे ॥ ८९ ॥
 सावित्री म्हणे जे ज्ञानार्ते जोडीती । न तयां सोडीती तूझे पाश ॥ ९० ॥
 नरकीं जीवास भोगवीसी ताप । केलें असे पाप ज्याहीं जैसे ॥ ९१ ॥
 त्वां पापी सर्व ही निरयासि नेला । यातना तयाला भोगावया ॥ ९२ ॥
 शुद्ध पुरवूनी काम सभोजीला । तामस भाजीला कुंभीपाकीं ॥ ९३ ॥
 जो द्रोह न करी कोणा ही भूताचा । त्या तूझ्या दूतांचा धाक नाहीं ॥ ९४ ॥
 जो कोणी सर्वत्र करी अनुग्रहा । त्यासी अनुग्रह हा तुझा देह ॥ ९५ ॥
 सर्वत्र अद्रोह अनुग्रह दान । हें त्रय निर्धान कल्याणाचें ॥ ९६ ॥
 संताच्या ठायीं हें धर्मत्रय वसे । इतरत्र नसे क्षणमात्र ॥ ९७ ॥
 संतांसी जो आला शत्रू ही शरण । तयासी मरण न ते देती ॥ ९८ ॥
 सर्वां ही संतांत मुख्य तूं बा धर्म । तूझें पुण्यकर्म काय वणूं ॥ ९९ ॥
 यम म्हणे जशी तान्हेल्यासी सूधा । तूझी वाणी बूधा मज तशी ॥ १०० ॥
 पतीविना इष्ट वर माग तीजा । पर मागिती जा श्रमी न हो ॥ १ ॥

१० भारती=वाणी, भाषण. ११ आकर्णितां=ऐकतां. १२ अर्णव=सागर. १३ श्रुति=वेद.
 १४ निरय=नरक. १५ समाजीला=पूजीला. १६ कुंभीपाक=नरकविशेष. १७ अनुग्रह=
 उग्र (क्रूर) नव्हे असा. १८ निधान=ठेवण. १९ मागती=परत.

सती म्हणे ताता दे औरस शत । पुत्र धर्मरत वंशकर ॥ २ ॥
 यम म्हणे शुचिव्रतारंभरते । भ्राते शंभर ते पहाशील ॥ ३ ॥
 स्वस्याना जा शीघ्र दूर तूं आलीस । श्रमी कीं शालीस बाँट वेळ ॥ ४ ॥
 साध्वी म्हणे आहे पतीसन्निधौन । अती सन्निधौन सुखाचें हें ॥ ५ ॥
 तुझा उत्पौदैक विश्व भाँसवीता । देव हा सवीता जगदात्मा ॥ ६ ॥
 अत्यंत हीत तूं सम पुण्यकाम । सत्य तूझे नाम धर्मराज ॥ ७ ॥
 फळतो दगड धरीतां विश्वास । हें आहे विश्वास अवगत ॥ ८ ॥
 मग संतां दृढ ठेवूनी विश्वास । सोडीला निश्वास उष्ण कोणी ॥ ९ ॥
 यम म्हणे बाई धन्या तूं सुशीला । आलीस कुशीला जीच्या ती ही ॥ १० ॥
 दिलें त्वां सुख हें वर्णवे दान न । वर्ण वेदौनन व्यालें असे ॥ ११ ॥
 तूझ्या शब्दामृता तृतीच्या हेतूला । प्राश्नन हे तूला कर्ण गाती ॥ १२ ॥
 पतीविना वर मार्गे चवया न । मार्गे चव थान ठेवी पानीं ॥ १३ ॥
 ती सती मुरली गायिं कृष्णसार । काय कृष्ण सार यमधर्म ॥ १४ ॥
 चित्राश्वाची जाया योग्य पुत्रशत । पावो सती व्रत स्वस्थ राहो ॥ १५ ॥
 म्हणे दिले पुत्र शंभर हीताचे । दंभरहीताचे धर्म जैसे ॥ १६ ॥
 आतां तरी बाई सावित्री परतें । भूमीला भर तें शालें शव ॥ १७ ॥
 साध्वी म्हणे देवा जी धर्मसंतती । इच्छीती संत ती धर्मासाठीं ॥ १८ ॥
 संतांची शाश्वत धर्मा चित्तवृत्ती । अधर्मा प्रवृत्ती स्वर्मा नसे ॥ १९ ॥
 संतांची संसारनदीनौका कया । त्या संतांसी व्यया कासयाची ॥ २० ॥
 साधू संतगंगायमूनांचे ओघ । हा संगम मोर्धे कधीं नाहीं ॥ २१ ॥
 संतांपासुनीयां संतां भय शालें । असे काना आलें नाहीं कधीं ॥ २२ ॥
 संत चालवीती सत्ये तरणीतें । तपें धरणीतें धरीताती ॥ २३ ॥
 किंवाहूना संत सर्वांची ही गती । संत मुक्तीपती संत ज्ञान ॥ २४ ॥
 व्रत चालवी तें एक संतराय । नामें अंतराय जाती दूर ॥ २५ ॥
 प्रसाद शाश्वत अर्थ बहू मान । यांचें मूलस्थान संत तुम्ही ॥ २६ ॥
 यम म्हणे बाणी नव्हे बोलकी ती । बाई बोलें कीती तूझे वर्ण ॥ २७ ॥
 तूज वर्णावया नाहीं मज शक्ती । तूझे ठायी भक्ती माझी शाली ॥ २८ ॥
 पांचवा अद्भुत वर महाभागे । माग न हा भागे वर देतां ॥ २९ ॥

५० शुचिव्रतारंभरते=पवित्र व्रत आरंभण्या विषयी प्रीति आहे जीची अशे. ५१ बाढ=पुष्कळ. ५२ संनिधान=समीपता. ५३ सन्निधान=उत्तम ठेवा. ५४ उत्पादक=बाप. ५५ भासविता=प्रकाशविता. ५६ विश्वास=भाव. ५७ विश्व=जगत्. ५८ वर्ण=अक्षरें, शब्द. ५९ आनन=मुख. ६० गाय=गाई, गात असे. ६१ कृष्णसार=हरिण. ६२ मोघ=निष्फल. ६३ तरणी=सूर्य. ६४ अंतराय=विघ्न. ६५ वाणी=सरस्वती. ६६ बोल=शब्द.

सावित्री म्हणे बा देवा वरदान । तूझे वरदा न व्यर्थ व्हावें ॥ ३० ॥
 स्वसत्य सांभाळा मत्पती वांचवा । द्या वर पांचवा हां ची मज ॥ ३१ ॥
 स्वर्गां भाग्य सख शत पुत्र जीणें । नको पतीविणें मज देवा ॥ ३२ ॥
 वांचवावा माझा भर्ता सत्यवंत । देवा सत्यवंत त्वां ही व्हावें ॥ ३३ ॥
 शतपुत्रवर दयेनें देऊनी । पतीला घेऊनी कसा जासी ॥ ३४ ॥
 धर्म म्हणे बाई प्रताप हा भला । जिंकीलें त्वां मला पतिव्रते ॥ ३५ ॥
 मार्कंडेया जशी तारी शंभुभक्ती । तशी तुशी शक्ती सत्यवंता ॥ ३६ ॥
 बाई म्यां तूझा हा भर्ता केला मुक्त । याशीं तूं हो युक्त चीर काळ ॥ ३७ ॥
 पती सह राज्य चार शत वर्षे । करीशील हर्षे धर्मन्याये ॥ ३८ ॥
 षड्दोष होतील नत पतिव्रते । न तप तीव्र ते साहतील ॥ ३९ ॥
 ऐसे सांगोनी तो गुप्त झाला धर्म । प्रकटलें ईश्वर सतीमनी ॥ ४० ॥
 आली जेथे होतें वनीं कलेवर । मनीं केले वर चमत्कार ॥ ४१ ॥
 बैसे घेऊनी तें शिर मांडीवर । चिर मांडी धरशुश्रूषा ती ॥ ४२ ॥
 संज्ञा पावोनी तो उघडी नयन । करूनी शयन उठलासा ॥ ४३ ॥
 वाटे जाऊनी तो आला परदेशा । सती वरदेशा मनीं वंदी ॥ ४४ ॥
 पदरें पूसूनी मूख घाली वारा । जपे सती दारा मातेपरी ॥ ४५ ॥
 म्हणे कांते तूज चिर भागविलें । कां न जागवीलें तुवां मज ॥ ४६ ॥
 पुरुष ओदीत होता मज श्याम । तो कोठें तन्नाम काय सांग ॥ ४७ ॥
 पाहीला स्वर्गा कीं सत्य तो देखील । म्यां मनीं लेखील सत्य काळ ॥ ४८ ॥
 सावित्री म्हणे तो पापपुण्यकर्म । फळदाता धर्मराज देव ॥ ४९ ॥
 गेला स्वस्थानाला आम्ही जाऊं चला । तुम्ही न ऊचला भार काही ॥ ५० ॥
 रात्र झाली गुरू चितेल वाहात । वाटेला पाहात असतील ॥ ५१ ॥
 निजलें त्वदंकीं बहू घोरत मी । तसा घोर तमीं देखील तो ॥ ५२ ॥
 स्वप्न कीं सत्य हें कसें काय सांग । आठवीतां अंग थरारतें ॥ ५३ ॥
 साधवी म्हणे तुम्ही न धरावी व्यथा । सांगेन हे कथा उद्यां सारी ॥ ५४ ॥
 सत्यवंत म्हणे अंधकार दाट । वनीं कशी वाट सांपडेल ॥ ५५ ॥
 सती म्हणे शुष्क वृक्षां तो दहनें । दीसतो गह्वर प्रकाशीतो ॥ ५६ ॥
 उपाय दीसाया वाट भली तमीं । चला अलीत मीं हातीं घेतें ॥ ५७ ॥
 अथवा नसेल शक्ती तरी राहूं । प्रातःकाळीं पाहूं गुरूंपती ॥ ५८ ॥
 सत्यवंत म्हणे वृद्ध मायबाप । पावतील ताप वियोगानें ॥ ५९ ॥

६० शर्म=सुख. ६८ कलेवर=शरीर. ६९ वरशुश्रूषा=नवऋत्याची सेवा. ७० दह्न=
 अग्नि. ७१ गहन=अरण्य. ७२ अलात=कोळीत

घडोत शतदां मज स्मरतील । शोकें मरतील निःसंदेह ॥ ६० ॥
 मी शोकें हा प्राण सोडीन हें जाण । सत्य तुझी आण वाहातसें ॥ ६१ ॥
 ऐसें म्हणोनी तो पितृभक्त रडे । सत्यवंत पडे स्त्रीच्या गळां ॥ ६२ ॥
 सावित्री म्हणे म्यां स्वधर्म जोडीला । असेल सोडीला दुष्ट मार्ग ६३ ॥
 तरी यांसी त्यांसी सुखें भेटी घडो । संकट न पडो कोणा कांहीं ॥ ६४ ॥
 सत्यवंत म्हणे कसे तरी करी । सावित्री उद्धरी दुःखांतूनी ॥ ६५ ॥
 उठोनी प्रथम स्वकेश सांवरी । सावित्री त्यावरी सत्यवंता ॥ ६६ ॥
 चित्राश्व तो तीच्या बळें उभा राहे । पात्राकडे पाहे फळांच्या तो ॥ ६७ ॥
 सती म्हणे येव्हां वृक्षां राहो पात्र । परशू हा मात्र मी च घेत्ये ॥ ६८ ॥
 जेणें सर्प शूडाकार तो तोडावा । पतीचा तो डावा रम्य बाहू ॥ ६९ ॥
 वाहे वामदैर्घ्या आपूल्या ती सती । स्वदैर्घ्यानें पती आलिंगूनी ॥ ७० ॥
 निघाली तों वनीं चंद्रिका दीवटी । होउनी नीवटी^{७६} अंधकारा ॥ ७१ ॥
 एरीकडे आली शुभस्तेना दृष्टी । दीसे सर्व सृष्टी ययापूर्व ॥ ७२ ॥
 गेलें अंधपण नूमजला तो हें । झाला पुत्रमोहें पुन्हा अंध ॥ ७३ ॥
 भार्येसह नृपें सर्वां ही ऋषीते । पूशीलें ऋषी ते जसें पाणी ॥ ७४ ॥
 शोधूनी सस्त्रीक भूप तो रडला । मूर्छित पडला पुत्रशोकें ॥ ७५ ॥
 करीती वीलाप जेव्हां ते दंपती । समाधी संपत्ति ब्राह्मणांचे ॥ ७६ ॥
 मिळाले पावोनि ताप सखे दहा । तापस खेद हा नीवाराया ॥ ७७ ॥
 स्त्रीसह तो राजा आश्रमांत नेला । त्यांहीं बोध केला परोपरी ॥ ७८ ॥
 सुवर्चा गौतम दाल्म्य मुनीराज । धौम्य भरद्वाज आपस्तंब ॥ ७९ ॥
 झणती संताप हा जाईल क्षणें । उत्तम लक्षणें सावित्रीचीं ॥ ८० ॥
 सूचवीतो दृष्टीलाभ महोदया । ऐका अहो दया देवाची हे ॥ ८१ ॥
 धरों ब्राह्मणाच्या वचनीं विश्वास । बा उष्ण निश्वास सोडूं नको ॥ ८२ ॥
 ऐसें जों बोले ती मंडळी मावली । तों साध्वी पावली पतीसह ॥ ८३ ॥
 भूपाहूनी बहू ब्राह्मण हर्षले । मेघसे वर्षले आशीर्वादे ॥ ८४ ॥
 राजासी म्हणती आलें कीं प्रत्यया । बोलतो सत्य या मूर्खें वेद ॥ ८५ ॥
 पुसती वत्सा कां विलंब लागला । नृपाळ भागला चिंताभारें ॥ ८६ ॥
 शिरी बाधा झाली फोडीतां लांकडे । नीजलों सांकडे पडलें हें ॥ ८७ ॥
 नाहीं जागवीलें ईणें घोर तमी । सुखें घोरत मी नीजलों च ॥ ८८ ॥
 गौतम म्हणे बा बोलिलासि खरें । परी तत्व बरें नेणसी तूं ॥ ८९ ॥

७३ वाम=डावा. ७४ दक्ष=जजवा. ७५ चंद्रिका=चांदणें. ७६ निवटी=नाशी. ७७
 दंपती=नवराबायको.

वृन्दारकस्त्रेणविलासधाम्नि व्योम्नि ध्रुवं पूगफलानि भानि ॥
 बिबं सुधांशोरपि चूर्णपूर्णं जानामि खैरूर्मयं करंडं ॥ ६० ॥
 हैतांधकस्याशुभलोपैर्कतुर्गौरिकृताशस्य धृतमृतस्य ॥
 चंद्रस्य शंभोश्च विशेषमूहे परं स्मरोज्जीवननाशनाभ्यां ॥ ६१ ॥
 तमालनीलानि तमांसि कामं पीत्वापि सैत्यं^{२७} न जहाति चंद्रः ॥
 स्वच्छामहो तच्छविमंबुराशिरापीय धत्ते घनवर्णमर्णः ॥ ६२ ॥
 विधोरधार्नो भुवनत्रयीयं तथा ममाप्यस्तु तदाह्वयस्य ॥
 इतीव तन्मूलविधायि चूर्णं ज्योत्स्नामयं विक्षिपतीह चंद्रः ॥ ६३ ॥
 राजंति सर्वा हरितः सितांशोरंशुप्रतानैरभितोनुलिप्ताः ॥
 ज्वलद्वियोगज्वलनप्रतापे भस्मायमानैरिव चक्रदेहैः ॥ ६४ ॥
 क्षीरोदपूरादतिपीय दुग्धं माधुर्यनिर्धूतसुघं सुधांशुः ॥
 वमत्यनंतर्मितमेतदाशु ज्योत्स्नामयं तेन सिताः किलाशाः ॥ ६५ ॥
 छायासु भाति छदनांतरालैरंतःप्रविष्टान्यवनीरुहाणां ॥
 शशांकरोचिःशकलानि शंके भुवं गताः सांबुधरा बलाकाः ॥ ६६ ॥
 हृष्यच्चकोरद्विजनादमंत्रैः पूतं पयोधेरिव पूर्णमाद्रिः ॥
 उदयछति वीरूडुराजकुंभं स्मरं जगज्जैत्रमिवाभिषेक्तुं ॥ ६७ ॥
 अयं किल प्रेयसि पश्य धत्ते मध्येवपुर्मेचकिर्मानमिदुः ॥
 अमुष्य लोके कविभिः क्रियंते बहुप्रकाराणि विकल्पनानि ॥ ६८ ॥
 * वस्त्रौकसारावनितामुखेदुसौहार्दसंभावितचुंबनेन ॥
 संक्रांतमिदौ तनुते तदीयं कस्तूरिकाचित्रैकमंकशंकां ॥ ६९ ॥
 व्याकोशमाकाशसरित्समुत्थं विशंक्य पंकेरुहमिदुबिबं ॥
 उड्डीय भृंगावलिरत्र सक्ता युक्तं कुरंगस्य कथं प्रसक्तिः ॥ ७० ॥
 प्रसाधिनीभिः प्रतिसायमिदौ नीतेप्सरोभिः करदर्पणत्वं ॥
 सवर्णतागूढमुखानुबिबे बिबं विशंके स्फुटमंकमक्ष्णोः ॥ ७१ ॥
 ये राहुमाशाविषैर्भामनंति जानंति ते नूनमनेन+ लग्नं ॥
 पुनः पुनः प्रैत्यवसीयमाने चिरेण सांद्रं विषमंकमिदौ ॥ ७२ ॥
 भिन्नः स्वदेशोदिततालपक्वभ्रमंद्रशैकक्ष्णुर्तदंतकुंतेः ॥

२२ खर्जूरमयं=रजतमयं. २३ हतौषकासुरो येन पक्षे नाशितौषकारो येन. २४ अशु-
 भस्य लोपं करोतीति पक्षे आशु भानां नक्षत्राणां लोपं करोतीति. २५ गौर्यां कृता आशा
 येन पक्षे गौरिकृताः धवलिताः दिशा येन. २६ धृतो अमृतः चंद्रो येन पक्षे धत्ते अमृतं येन.
 २७ सैत्यं=शुभ्रत्वं. २८ विधोः=विष्णोः. २९ मेचकिमानं=रुष्णत्वं. ३० चित्रकं=तिलकं.
 ३१ आशीविषः=सर्पः. ३२ प्रत्यवसीयमाने=मक्ष्यमाणे. ३३ शकः=हस्ती. ३४ क्षुतः=
 तीक्ष्णः. * वस्त्रौकसारा=देवनगरी. + अनेन=राहुणा.

क्षणं सुधांशुः स्वदससिक्तः सद्यः पुना रूढकिणांकमध्यः ॥ ७३ ॥
 पुरा पयोधौ सहवासकाले विषे च पायूषरसे च लब्धे ॥
 धत्ते जडोऽयं हृदि तत्र पूर्वं परं करेण स्तुतमातनोति ॥ ७४ ॥
 पूर्वाद्रिणोपन्हियमाणमेणं सूर्योदभागंतुमनु स्वमिदुः ॥
 आस्वाद्य कुक्षिभरिरास तस्मिन् स्वच्छे स एव स्फुटतामुपैति ॥ ७५ ॥
 सहोदरी चंद्रमसः किल श्रीरमुंसमुद्यंतममुक्तरागा ॥
 जहाति नाश्चिष्य न याति सोऽयं कयं कलंकं तैर्दवामवृत्तिः ॥ ७६ ॥
 मन्ये रयं मान्मर्यामिदुर्बिंबं यत्रेक्ष्यते लक्षणकैतवेन ॥
 त्रिनेत्रनेत्रज्वलनावलीढः श्यामायमानः स किलाधिरूढः ॥ ७७ ॥
 प्राप्नोति चेत्साधु सुधामरीचिर्मरुत्वैर्दौशामहिलामुखत्वं ॥
 श्रयत्ययं च भवणावतंसस्यामारविदश्रियमंकरं कुरुः ॥ ७८ ॥
 अंतर्निलीय क्षणमंबुराशेः प्रतिकर्षं यः समुपैति सोयं ॥
 बिभर्ति मध्यं वडवाग्निकीलानिर्दग्धनिर्वाणमिवातिनीलं ॥ ७९ ॥
 किरीटिना शैवकिरीटवासी कोदंडदंडेन कृतव्रणः प्राक् ॥
 अद्याप्ययं तत्किण्वद्धमध्यां बिभर्ति मूर्तिं विमलां विशिष्टां ॥ ८० ॥
 विजित्य लोकानसकृत्समस्तान् सांद्रिकृतः सौरससायकेन ॥
 अयं यशोराशिरमुत्र शंके शैवाभियोगात्पतितः कलंकः ॥ ८१ ॥
 यस्यावलंबः पदमेव विष्णोर्यश्चाधिपत्यं वहति द्विजानां ॥
 नैर्भोगभोज्यो हरिणाधिरूढः सोयं गरुत्मानिव राजतांदुः ॥ ८२ ॥
 हत्वाऽमरीणामपि मानपंकमेकं निधायाभिपतत्ययं नः ॥
 इतीव दृष्ट्वा सकलंकमेनं स्त्रियस्त्यजंति स्वयमद्य मानं ॥ ८३ ॥
 याति स्म याऽतिस्मयमाहितांतर्लेपावलेपा वनिता न कांतं ॥
 साऽऽराभिसाराभिर्हृत् प्रतीमं दृश्ये सदृश्ये सति का न चंद्रे ॥ ८४ ॥
 मुग्धेक्षणामानसमानशंकुमुद्धर्तुमिदोरयमेव कालः ॥
 उद्धिद्य यत्कुड्मलमुत्पालिन्यास्तत्र स्थितं भृंगमपाकरोति ॥ ८५ ॥
 कुमुद्वतीनां कुसुमेषुगंधो द्विधाभवत्यद्य पुनर्द्विधा सः ॥
 विकस्वरत्वादतिकांतिमत्वात्तन्मितमैत्र्या शरशैत्यैश्च ॥ ८६ ॥

३५ सूर्योदः=सायं प्रातोऽपि तिथिः. ३६ तदवामवृत्तिः=तस्यामनकूलवृत्तिः ३७ मरु-
 त्वदाश=पूर्वा. ३८ रंकु=हरिणः. ३९ प्रतिकर्ष=प्रतिनिर्देश. ४० निर्वाणः=शतः २१ सारस-
 सायकः=मदनः ४२ नाभोगः=देवः सर्पश्च. ४३ (अन्वयः) या अभिसारा वनिता आहि-
 तांतर्लेपावलेपा (गर्वयुक्ता) सती अतिस्मयं कांतं न यातिस्म का सा सदृश्ये=सत्+करये
 (विद्यमानमगे) चंद्रे दृश्ये सति इमं प्रति अभिर्हृत् न आर (करयः=मृगः.) ४४ कुमुद्वती-
 नां=कैरविर्णीनां. ४५ कुसुमेषुगंधः=पुष्पवासः मदनगर्वश्च. ४६ शैत्यं=शीतत्व तीक्ष्णत्वं च.

कर्पूरसारप्रतिमप्रभाभिः स्वभाभिरालिप्य ^{४७}बीभावरीशः ॥
 कराति देहे किमु कैरविष्या विशेषकं पुष्पलगद्द्विरेफैः ॥ ८७ ॥
 दोषाकरोद्भावितमप्यदोषमामोदमाबिभ्रति कैरवाणि ॥
^{४८}संसिद्धिरादेरनुसारिणीति व्याहारमारौदपयापयन्ति ॥ ८८ ॥
 श्रिताश्रतपिच्छलताग्रतारागंधोलिपौलीगृहसिद्धैककुम्भात् ॥
 विधोर्मधुश्च्योतितमकरंघ्रैरस्वाद्य माद्यति रुचं चकोराः ॥ ८९ ॥
 आलंबितव्योमतमालशाखात्सुधानिधेः सिक्क्यकपुंजपिंडात् ॥
 व्याधेन केनापि कृतंकरंभ्रादाश्च्योतदासीन्मधु चंद्रिकाख्यं ॥ ९० ॥
 हंसैरिव क्षीरानिलीनमंभः करंबितं चंद्रिकया हिमांभः ॥
 पृथग्भितन्वद्भिरियेदुकांतैरुत्स्रावितं पश्य पयःप्रवाहं ॥ ९१ ॥
 शशांककांतैर्विगलकबंधैर्निरस्तनीहारमिवाहितं यत् ॥
 तदेव शुद्धं करजालमिदोश्चकोरचंचूमहमातनोति ॥ ९२ ॥
 प्रदुह्य दैवेन सहस्रगोर्गाः संध्यानले दुग्धमपाचि यत्तत् ॥
 तेनैव संक्रामितमभ्रभांडे ज्योत्स्ना ध्रुवं तन्मवनीतमिदुः ॥ ९३ ॥
 शुक्लैव शुक्लांशुकराभिषेकादेषा निशा नः प्रतिभाति चित्ते ॥
 तथापि केषामपि कालरात्रीभवत्ययोगज्वलनेधनानां ॥ ९४ ॥
 आमोदवाद्भिः सरसैरुद्भिरालिगिता स्वच्छतरांबरांता ॥
 एषाप्सरोभिः स्फुरतारहारा सोमानना साम्यमुपैति रात्रिः ॥ ९५ ॥
 संध्याचूडैरानिबिडतमस्तैराम्रचूडैरुडूनि ।
 प्रासूयंत स्फुटमाधिवियद्भांडमंडानि यानि ॥
 दृष्ट्वा तानि ध्रुवमुपगतः सैधवादंतरिपौ-
 द्वासं ग्रासं चरति परितः कश्चिदेणांकहूणः ॥ ९६ ॥
 ग्रावाणं गमयन्नयं भगवत्स्त्रैलोक्यमाक्रामतः ।
 साधर्म्यं पदपंकजस्य विगलत्स्वच्छोदकस्य स्वकं ॥
 एतामप्युपलालयेत् सुभगां कांतः किमित्यंकुर- ।
 च्छंकार्पकिलचेतसा गिरिजया शप्तः किमासीज्जडः ॥ ९७ ॥
 अंगेषु पश्य हरिणं ^{४९}हरिणाक्षि धत्ते सर्वेष्वयं न खलु जात्वापि मध्यभागे ॥
 चित्रं तथापि हरिणाकितमेव मध्यमुद्घोषयति सुधियोऽपि नगत्यमुष्य ॥ ९८ ॥

४७ विभावरीशः=चंद्रः ४८ विशेषकं=तिलकं. ४९ संसिद्धिः=प्रकृतिः ५० आदेः=का
 रणस्य. ५१ व्याहारः=उक्तिः ५२ आरातः=दूरे. ५३ गंधोलिः=मधुमक्षिका. ५४ सिक्कं=
 “ मेण ” इति भाषायां. ५५ ताम्रचूडः=कुक्कुटः. ५६ अंतरिपः=दीपः. ५७ हरिणः=शालग्रहं.

इत्थं तन्मुखचंद्रतो विगलितामास्वाद्य वाक्चंद्रिकां ।
 श्रोत्रद्वंद्वपुटेन सा शशिमुखी नेत्रद्वयेनेतरां ॥
 आनंदानुभवानुभावमपि यच्चक्रे दशोर्मीलनं ।
 तद्वद्यक्तं निजगाद भेदमनयोर्माधुर्यसंपद्धतं ॥ ९९ ॥

॥ इति श्रीरामचरिते महाकाव्ये षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

भर्तुस्तां गिरमय भावितार्थसारामाकर्ण्य श्रवणमनोज्ञवर्णबंधां ॥
 तामेव श्रियमाधिकृत्य शीतभानोः सानंदं किमपि जगाद सारसाक्षी ॥ १ ॥
 आलोकैरमृतरुचः सुधारसाद्वैराविष्टं प्रियतम पश्य विष्टपातं ॥
 भावत्कैरिव धवलैर्यशःप्रवाहैः केषां नो जनयति चेतसि प्रमोदं ॥ २ ॥
 आनीताः स्फुरदमृतांशुरश्मिजालैर्धावल्यं भृशतरमुज्ज्वलाः सरस्यः ॥
 श्रीभर्तुः शयनगृहस्य वारिराशेः साधर्म्यादिव विकचोत्पलैः स्मर्यते ॥ ३ ॥
 सावर्ण्यं निजगस्तां गतां शितांशोराभाभिः सरसिजिनीषु चक्रवाक्यां ॥
 दृष्ट्वारात्रिजवनिताभ्रमेण मंदं पश्यासौ सरसमुपैति राजहंसः ॥ ४ ॥
 ताटाके तनुतरभंगनृत्तरंगे संक्रांतं सितरुचिर्बिबम्बनुपूरे ॥
 आलोक्य स्फुरितमृणालखंडशंकी स्वे चंचू क्षिपति ततो रथांगनामा ॥ ५ ॥
 संस्पृष्टा रजतरजःसमानकांत्या कौमुद्या कलितमहेंद्रनीलहृद्या ॥
 बाहीकां विलसति कुट्टिमस्थलीयं कापोतं सुललितरूपमुद्वहंती ॥ ६ ॥
 आदर्शप्रतिमविलासधामभित्तिस्थूलाश्मस्फुरदनुबिबकैतवेन ॥
 एष त्वद्वदनजितः सुधामयूखः सेवार्थं सविधमुपैति तावकीनं ॥ ७ ॥
 आमूलं विशदसुधाविलेपशुभ्राः प्रासादाः प्रसृमरसाद्रचंद्रिकायां ॥
 भिद्यंते किमपि न पश्य जीवनाथ क्षीराब्धेरुदरशया इधोरुशंखाः ॥ ८ ॥
 वासंतीकुसुमनिरंतरालकेशाः सत्क्षौमस्यगिततनूः सरोरुहाक्षीः ॥
 संकेतस्थलमुपसेदुर्धारिदानीं जानांति स्फुटतरसैरभात् पुमांसः ॥ ९ ॥
 बभ्राम त्रिजगति या तु यार्तुनारी ध्वांतात्मा सति परलोकभाजि भिन्ने ॥
 सैव त्वां वशयितुमद्य चंद्रिकाख्या संभूता ललिततनुः स्फुटीकृताशा ॥ १० ॥
 निर्जेतुं निखिलजगत्सु मानुषाणि श्रीपुत्रे चरति पदैव शीतरश्मिः ॥
 संचारे सुखमिव कर्तुमस्य भूमौ कौशेयं किरति सितं स्वभाच्छलेन ॥ ११ ॥
 अत्यच्छिरमृतमयूखरश्मिजालैराक्रांते क्षितिधियदंतरालभागे ॥
 कृष्णत्वं न खलु गतं वियोगभाजां वक्त्रेभ्यो विधुविषयक्रुधोऽनुभावः ॥ १२ ॥

५८ आलोकैः=प्रकाशः ५९ बाहीका=बाहिर्भवा. ६० सविधं=समीपं. ६१ यातुनारी=
 राक्षसी. ६२ श्रीपुत्रे=कामे. + गह्वरा=पक्षेण.

स्वच्छांभःप्रसरनिभाभिरिन्दुभाभिस्त्रिस्तोतः श्रियमुपयाति भूतलेऽस्मिन् ॥
 त्रस्यंतः, प्रतितरुमूलमाश्रयीत श्यामांभोरुहसुषमास्तामिस्त्रखंडाः ॥ १३ ॥
 उद्रुक्ष्यमृतानिधिः शशांक एष स्वैः पादैर्जगदिदमाकृतं वितन्वन् ॥
 इत्यंभोनिधिरपि तादृशः स्वतोयैराप्लावं जगति विधित्सुरुत्समिधे ॥ १४ ॥
 यो देहं दहति वियोगिनां मयूखैरात्मीयैः समुचितमस्य मित्रभूयं ॥
 मन्यते शशिननमी तथाप्यजस्रं तच्चित्रं मनसि तनोति नोऽतिमात्रं ॥ १५ ॥
 केषांचित्तुर्गवधूमुखानिलार्चिः पीयूषस्रुतिलहरी तथा परेषां ॥
 एकसौ समुभयेषु भाति भिन्ना माहात्म्यं किमु कथायामि चंद्रिकायाः ॥ १६ ॥
 आकाशे प्रवहवशात्परिश्रमत्सु ज्योतिःषु स्फुटमर्धरोयमिदुरेव ॥
 यं देवः पिबति दिवस्पतिः सरागं यत्राहः स्थितममृतं च लब्धवर्णाः ॥ १७ ॥
 मानेन क्षुभितहृदां मनस्विनीर्नानीतौ चतुरस्र्वाः प्रियप्रयुक्ताः ॥
 नैष्कल्यं नयति चकोरकामिनीनां हुंकारः सरसनिपातचंद्रिकाणां ॥ १८ ॥
 माभूतं प्रणयरूपा मिथः परांचावित्याज्ञापयति युवां प्रसूनधन्वा ॥
 एवं किं कथयितुमत्र दंपतिभ्यामायाति प्रतिसदनेषु चंद्रिकेयं ॥ १९ ॥
 एतस्मिन्नपि समये शशांकरोचिःसंकोचीकृततिमिरौघनिर्मलाशे ॥
 अंधत्वं तरुणजनेषु तीव्रमंतः समूर्च्छकुसुमशरेषु वर्द्धते हि ॥ २० ॥
 मर्यादामतिगमिते महार्णवेपि ज्योत्स्नाभिः क इव पुनः क्षमेत लोकः ॥
 इत्यंतर्विशदशरीरबोधितेव प्रेयांसं मिधति जनेऽप्युपैति योषा ॥ २१ ॥
 हुंकारः कुमुदसुधारसांधभृंगीसंधानां सरसि निशम्यते मनोज्ञः ॥
 विश्वेषां विजयनकेलिषु स्मरस्य ज्याघातध्वनिरिव जातकौतुकस्य ॥ २२ ॥
 आहार्यश्रियमवलंब्यतारजालैस्तारेशं मुकुटपदे च धारयंती ॥
 नृत्यंतीमिव रजनीं नटीं प्रतीमो गानश्रीर्विलसति नाथ कालकंठी ॥ २३ ॥
 सुंदर्यामिह सुकुमारचंद्रपादैः शर्वर्यां शयनगृहांगणेषु योषाः ॥
 प्रालेयव्यतिकरशीतलैः शयानाः प्रेयोभिः सह सुरतश्रमं मृजंति ॥ २४ ॥
 किं वाचा बहुविधया विभावरीयं वासंती भवति नृणां महोत्सवाय ॥
 एकैको गुणमहिमा विभाव्यमानः कंदर्पज्वलनसमिधनं विधत्ते ॥ २५ ॥
 इत्यार्द्रस्मितसहचारिणीं गिरं तां सध्रीचीवदनसरोजसारमाध्वी ॥
 आस्वाद्य श्रुतियुगलेन जातमोदो धात्रीशस्वरितमना बभूव रंतुं ॥ २६ ॥
 भूयोऽसौ भुवनपतिस्तदातनं यत् तत्कृत्यं सपदि तया संहव कृत्वा ॥
 संतुष्टः सरससज्जगिष्ठावसाने संक्रीडासमुचितमाविवेश सौधं ॥ २७ ॥

६३ मित्रभूयं=सूर्यवं. ६४ तुरगवधू=मुरवाभिलः=वडवानलः ६५ अधरः=अधःस्थायी
 अधरोष्ठश्च. ६६ आनीतौ=आनयने. ६७ मिषति=पश्यति. ६८ सध्रीची=सहचरी.

तत्रायं प्रियतमया तया समेतः सामोदं शयनमलंचकार देवः
जालांतःप्रसृतसुधाकरांश्च जालप्रत्यग्रास्तरणविशेषलोभनीयं ॥ २८ ॥
दंपत्योः कृतपरिरंभयोस्तदानीमंगेषु प्रसृतमभात् सितांश्चोचिः ॥
एकत्वं परमुभयोः शरीरयष्टयोः सनेतुं विहित इवात्र वज्रलेपः ॥ २९ ॥
माधुर्यं दशनदुकूलमिदं भासामासंगादधिकमिवागमत्तदीयं ॥
संस्कारो मधुररसेषु यः सिताभिर्हेतुः स्यादतिशयने स ताः सितां हि ॥ ३० ॥
कांतायाः कटिन्नटतः करेण भर्तुः कौशेयं विशदतरं निराकृतं यत् ॥
न ज्ञातं तदपि तया चिरं विराजच्चंद्रांशुप्रकरपरिच्छदावृतांभ्या ॥ ३१ ॥
क्रीडित्वा चिरमथ मम्मथानुभावादुन्मत्ताविव महिलामहीपतिश्च ॥
आमर्दं श्रयसुकुमारमात्रयष्टी आयासं भृशतरमापतुर्युवानौ ॥ ३२ ॥
रयंतश्रमविवशीकृतास्त्रिलोमी शय्यायामिह शयितौ शशिप्रभायां ॥
उन्मील्यकुमुदसुगंधसारवाही मंदाभिर्गतिभिरुभौ मरुत्सिधेवे ॥ ३३ ॥
अंगेषु स्फुटमभिसारितेन मंदं पीयूषद्रवशिशिरेण शीतलांशुः ॥
दंपत्योः सुरतपरिश्रमेण जातं स्वेदांभः सपादि करेण संममार्ज ॥ ३४ ॥
संसक्ता वपाधि तयोस्तुषारधाम्नः सा कांतिः स्फुटमनुभूतकामकेल्योः ॥
आनंदामृतलहरीनितांतमंतः संपूर्णा बहिरिव निर्गता चकाशे ॥ ३५ ॥
संछापरितसरसैरथो मियस्तावाश्चेषानुपजनितांतरांतरायैः ॥
सामोदं कतिषुचन क्षणेषु यातेष्वाविष्टौ मृदुमृदु निद्रया द्यभूतां ॥ ३६ ॥
व्यत्यस्तीकृतभुजकल्पितोपधानं ग्रस्तोष्ठं व्यतिमिलितोरु मीलितार्क्षं ॥
अत्यंतस्थिरपरिरंभगूढभेदं तद् द्वंद्वं स्वपनरसे चिरं ममज्ज ॥ ३७ ॥
एवं तौ परमसुखप्रसूतिहेतौ निद्रायां विहितविगाहनौ विलोक्य ॥
ईर्ष्यती किमु विषयांतराय गंतुं प्रारेभे रजनिरभिस्त्रवद्धिमांशुः ॥ ३८ ॥
आशांतश्रितमसृणोदुमंडलीकस्ताराणां प्रविरलताविधानचुंचुः ॥
आकूजद्विजकुलघोषभूषितो यः स ब्राह्मस्तदनु मुहूर्त आससाद ॥ ३९ ॥
कालेऽस्मिन् कमलभवस्य वल्लभा सा वाग्देवी सरसममुष्य सेवनाथं ॥
सूतानां नृपसुतबोधमोत्सुकानां जिह्वासु व्यधित जवेन सन्निधानं ॥ ४० ॥
कांतायाः कुचकलशीयुगांतराले सानंदं सुरतपरिश्रमेण सुप्तं ॥
नष्टायां निशि नृपति प्रबोधयती सुताली तदनु वचश्चुधामसूत ॥ ४१ ॥
राजेंद्रप्रवर जय प्रभातवेलामासन्नह्युमाणिमयूरवदर्शनीयां ॥
साफल्यं नयतु भवान् सरोरुहश्रीचोराभ्यां चटुलविलोचनांचलाभ्यां ॥ ४२ ॥

६९ सिताभिः=शर्कराभिः ७० सिताः=शर्कराः शुद्धाश्च. ७१ विषयांतरं=अन्यो देशः.
७२ चुंचुः=विपुणः. ७३ सूतानां=वैतालिकानां. ७४ व्यधित=अकृत. ७५ बुमणिः=सूर्यः.

निद्राणं कमलकुलं निशि प्रबोधं प्रापय्य स्फुटसुरभिः प्रभातवायुः ॥
 प्रासादं प्रविशति ते गवाक्षमार्गैस्त्वन्नेत्रद्वयकमलप्रबोधनोक्तः ॥ ४३ ॥
 निःशेषं सरसिरुहं मया निशायां निःश्रीकं कृतमवगम्य निश्चिकीर्षुः ॥
 उत्तिष्ठत्ययमिति देववक्त्रपद्मं दृष्ट्वा ते सभय इवास्तमेति चंद्रः ॥ ४४ ॥
 अस्ताद्रेगतवति गम्हरं गभीरं तारेषाद्विरैरिपौ ततो जन्मभे ॥
 आलीनैरखिलगुहातलेषु पूर्वं ध्वातेभैः क इव चरन्ते नावकाशे ॥ ४५ ॥
 प्रालेयैद्युतिकिरणैः पयःप्रवाहैः संपूर्णं भुवनकटाहमाकलय्य ॥
 आलेदि द्रुतमभितः प्रणेतरीदौ दूरस्थे तिमिरमिषाद्विडालैल्लोकः ॥ ४६ ॥
 अंभोधेः सविधमगादयं द्विजैद्रः सिष्णासुर्विधृतसितांशुकोऽधुना यत् ॥
 तत्स्नात द्रुतमिति विद्वैवि द्रुमाग्राद्वक्तीव द्विजकुलमाकुलं द्विजेभ्यः ॥ ४७ ॥
 सावित्रं रूपिनिकरं पुरा निजगि निक्षिप्तं प्रतिवितरतिमागतेन ॥
 आरूप्यं क्षणमधुनानलेन नूनं नीयते निजशिखया दिशां मुखानि ॥ ४८ ॥
 द्वित्रेषु द्युमणिकरेषु शेरखरत्वं प्राप्तेषु प्रथमैरिगिरिः प्रयाति सोऽयं ॥
 किंजल्कप्रतिमकर्पदभूषितानां मूर्त्तानामर्गद्वैहितुस्तुलामर्सूनां ॥ ४९ ॥
 पौरस्त्यक्षितिधरमूर्ध्नि सन्निकर्षात् संशातं करकरवालमंशुमाली ॥
 उद्यम्य छिन्नतममुना तमस्तमालं प्रत्युषच्छविदहनेधनीकरोति ॥ ५० ॥
 नृत्यंत्यामरुणरुचौ तमः पिधानं निर्धूय प्रथमगिरेरधित्यकायां ॥
 उद्योतद्युमणिमणिप्रदीपिकायामुद्वीवं कमलमुपैति सभ्यकृत्यं ॥ ५१ ॥
 क्रीडित्वा चिरममलविषी दिशोऽमृस्तारालीकपटतदीयपाणिजांकाः ॥
 स्वात्मानं सपदि पिधाय शेरते किं प्रत्युषारुणवसनैरिनीत् प्रभीताः ॥ ५२ ॥
 शीतांशोः शिशिरतरे करप्रवाहे निर्मग्ना निरूपमजाड्यपीडयमानाः ॥
 एतैर्हि द्युमणिमणिमयी ईसंती सेवते किमु कर्कुभः समुज्ज्वलंती ॥ ५३ ॥
 अलंस्यश्वसनविलासवीतनिद्रप्रत्यग्रच्छदनपुटांजलिप्रलीनैः ॥
 आरामद्रुमततयस्तुषारतोयैरायाते किरणवतेऽर्घ्यमाहरन्ति ॥ ५४ ॥
 उद्रच्छद्दिनमणिशोणितं पुरस्ताद्विधीयः शशधरकांतिपांडु पश्चात् ॥
 अन्यत्र प्रचलतमिस्त्रनीलमेतद् दिक्चक्रं घटितमिवास्मभिर्विचित्रैः ॥ ५५ ॥
 दुर्वारस्मरवशतः कृतश्रमाणां पाश्चात्यप्रहरमुखेद्य निद्रितानां ॥
 श्रूयन्ते श्रवणकटूनि कामुकानां बिभ्राणाः स्फुटरटितानि ताम्रचूडाः ॥ ५६ ॥

७६ सुरभिः=सुगंधयुक्तः ७७ द्विरदरिपुः=सिंहः. ७८ प्रालेययुतिः=चंद्रः ७९ बिडालः=
 मार्जारः. * विद्वैवि=चंचलं. ८० द्विजकुलं=पक्षिकुलं. ८१ वितरीतुं=दातुं. ८२ प्रथमगि-
 रिः=पूर्वांचलः ८३ अगद्वहिता=पार्वती. ८४ अगद्वहितुरसूनां=शिवस्य. ८५ अमलत्विषा-
 =चंद्रेण ८६ हनः=सूर्यः. ८७ एतर्हि=इदानीं. ८८ हसंती="शेगडी" इति महाराष्ट्रभाषा-
 यां. ८९ ककुभः=दिशः. ९० आलस्यश्वसनः=मंदवायुः. ९१ वधीयः=वृद्धः.

सुत्राणो दिशि दिशति स्वपादमके तल्लाक्षारसामिलितेव सा नितान्तं ॥
 लौहियं व्रजति विलोक्यतामिदानीं त्वावका जगति जना न संविशति^{१३} ॥५७॥
 लब्ध्वासौ हरिमहिषाहरित्प्रकामं वस्वीशौद्रसुनिकरं धृतानुरागा ॥
 चुंबतं मुखमयं तं च रंजयंती वैर्यात्यं प्रययाति बंधकीव योषा ॥ ५८ ॥
 अंधत्वं यदजनि नैशिकैस्तमोभिर्लोकानां द्रुतमपकृष्य तत्कराग्रैः ॥
 औलूकं नयनपुटे निधाय गाढं गोपायत्ययमधुना जगत्प्रदीपः ॥ ५९ ॥
 बालोयं गिरिशिखरेषु चारयन् गौस्त्रिलोक्यं तिमिरभरेण दुष्टमेतत् ॥
 नैर्मल्यं नयति रविर्विषप्रवाहैः कालिंदीजलमिव कालियस्य कृष्णः ॥ ६० ॥
 कौल्याशौ द्विजकुलनादमंत्रवादैरुद्दीप्ते तिमिरतिच्छादितं विधाय ॥
 मूर्च्छालान् विरहपिशाचिकागृहीतानुद्धोषं गमयति भास्करो रयांगान् ॥६१॥
 आयातं जगति जगत्प्रभो प्रभातं कोकानां मनसि मदश्च रागामिश्रः ॥
 उन्निद्रा अपि च भवति पंकजिन्यः सामोदाः प्रियकरसंगमात् स्त्रियश्च ॥६२॥
 संकेतान्निजसदनं प्रति प्रयातास्त्रस्यति प्रतिपदमद्य वारनार्यः ॥
 चंद्रांशुप्रवसनजृम्भितं तमिस्त्वं भिदानेष्वपि किरणेषु तीव्रभानोः ॥ ६३ ॥
 दृश्यते बहिरबलः प्रियांगसंगव्यालुप्तस्तनतर्बालिहकश्रियोऽपि ॥
 आलीढा रविकिरणैर्जपानिकाशैः सर्वांगे पुनरपि तैरिवानुलिप्ताः ॥ ६४ ॥
 धर्मस्य च्यवनधिया प्रवर्त्यमानः कांतायाः सजलदशा निर्वर्यमानः ॥
 निर्यातुं निजरतिमंदिरादिदानामारंभस्तडिदिव हंत भाति यूनां ॥ ६५ ॥
 कामिन्यः कलितवियुक्तिखेदज्जानां वामिन्यः सपादि विलोचनोदकानां ॥
 मृज्यते स्फुटमधुना करेण कातैर्व्यज्यते तदिह तुलाः सरोजिनीनां ॥६६॥
 उद्भिन्नछदनकपाटपद्मवल्ली निर्गच्छद्भ्रमरनिनादकैतवेन ॥
 संपर्कं प्रियसवितुः करेण लब्ध्वा संप्रांता मणितवतीव पद्मवाटी ॥ ६७ ॥
 आलीढं रविरुचिजिह्वया पुरस्तादापीतं मधुकरपोतकेन पश्चात् ॥
 मैरेयं सरसिजिनीमुखांबुजस्थं चक्राब्धाः सह गृहिणीभिरापिबन्ति ॥ ६८ ॥
 दिक्चक्रं निशि पिशिताशिभिश्चरद्भिः संमर्दात् क्षतमिति मन्महे महीन्द्र ॥
 यत्प्रायः क्षतजविलिप्तगात्रमेतत्पश्यामो दिनमुखदीप्तिकैतवेन ॥ ६९ ॥
 पूर्वाद्रेस्तटभुवि पूर्वमेव धात्रा खाल्वा किं निहितमहर्माहौजैबीजं ॥
 उद्भिद्य क्षितिमधुना तदंकुरोयं निर्गच्छत्यरूपाकिशोरैपत्रचित्रः ॥ ७० ॥

१२ सुत्राण्यः=इंद्रस्य. १३ संविशति=निद्रां गच्छति. १४ वस्वीशात्=कुबेरात् सूर्याच्च
 १५ वसुनिकरं=किरणसमूहं धनसमूहं च. १६ वैयात्यं=वाद्यं (अन्यदा मूषणं पूसां क्षमा ल-
 ज्जेव योषितां पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्वपि ॥ १ ॥) १७ बंधकी=जारिणी. १८
 औलूकः=उलूकसंबंधी. १९ गाः=किरणान् घेनूश्च. १०० बालिहकं=कुंकुमं. १ मणितं=
 शतिकृजितं. २ पिशिताशिभिः=राक्षसैः ३ महीजः=वृक्षः. ४ किशोरः=बालः.

वर्गणीदारांस सूचना.

१. काव्येतिहास-संग्रहाचा आज कोणता अंक आपणांकडे येत आहे हे सांगजे नको. तथापि बऱ्याच गृहस्थांकडून वर्गणी येणे राहिली आहे; असे त्यांचे हिशेबावरून समजते. संप्रवरमध्ये अशा गृहस्थांकडे बिले गेली आहेतच. तेव्हा त्याप्रमाणे आपल्या बाकीचा निकाल करून टाकण्याची मेहरबानी त्यांनी करावी, म्हणजे उभयतांसाठी हितकारक आहे. सुज्ञांस विशेष लिहिणे नको.

२. मनीआर्डर अगर एजंट्यांकडे वर्गणी भरल्यावर आमचेकडे एक कार्ड पाठवावी. असे केल्याने हिशेब वेळच्या वेळेस समजण्यात बरे पडते. हे विनंती.

का० सं० व्यवस्थापक.

राजव्यवहार-कोश.

[किंमत कमी केली.]

महाराष्ट्र भाषेत जे मुसलमानी शब्द प्रचारांत आले आहेत ते एकत्र करून त्यांस संस्कृत पर्याय देऊन एक कोश तयार करावा अशी आज्ञा श्री० शिवाजी छत्रपति यांनी केल्यावरून महाराजांचे प्रिय अमात्य जे रघुनाथ पंडित अव्वरी त्यांनी हा कोश निर्माण केला.

ह्याचे प्रथम प्रकाशक असे ह्मणतात की, “ या कोशाची नुसती वाचणी केन्ही तर हजारों संस्कृत शब्द मनांत ठसून, मराठी भाषेची प्रौढता आणि मांडंतगारी वाढेल यांत संशय नाही. ” आह्मांस तर असे वाटते की, या वाचणीपासून संस्कृत व मुसलमानी ह्या दोन्ही ही भाषेतील उपयुक्त शब्द—ज्यांची उणीव हल्लीं फार भासू लागली आहे असे—प्रचारांत येऊन आमच्या महाराष्ट्रभाषेची बरीच उणीव दूर होईल. तसेंच संस्कृत व मराठी शिक्षणारांसाठी हा कोश उपयोगी होईल. तर महाराष्ट्रभाषेचे भक्त व स्वदेशाभिमानी लोक इकडे दृष्टि पोंचवून आपला उदार आश्रय या कामास देतील अशी विनंती आहे. पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावे सबब याची मूळ किंमत कमी करून, टपाल हांशील सुद्धा ८३०६ केली आहे. पुस्तकें काव्येतिहास-संग्रह व्यवस्थापक आलीबाग जि० कुलाबा यांकडे मिळतील.

सूचना.

(१) सन १८७८ पासून तों सन १८८३ अखेर पर्यंत ज्यांस अंक पाहिजे असतील त्यांना दर सालचे १२ अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणे आम्हांकडे किंमत पाठविली असता त्यांकडे रवाना होतील. फुटकळ अंकास ८८६ प्रमाणे पाठविले असता अंक रवाना होतील.

(२) वर्गणी खालील लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोचेल.
 रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम. ए. प्रोफेसर ....मुंबई.
 ,, ,, शिवराम परशुराम भिडे, एम. ए. ....बडोदे.
 ,, ,, जनार्दन बाळाजी मोडक बी. ए. हायस्कूल ....ठाणे.
 ,, ,, सावळाराम माधव चिटणीस सायेर .....इंदूर.
 ,, ,, वामन दाजी ओक असि० मा० .....संबळपूर.
 ,, ,, रामचंद्र रघुनाथ नातू अ० मा० हायस्कूल ....बेळगांव.
 ,, ,, गंगाधर पांडुरंग गद्रे अ. मा. रा० हायस्कूल कोल्हापूर,
 ,, ,, परशुराम भिकाजी भाट्ये वकील .....रत्नागिरी,
 ,, ,, त्रिंबक केशव परचुरे हेडमास्तर. ....अहमदाबाद,
 ,, ,, बिष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए. ....उमरावती.
 ,, ,, अण्णाजी रामचंद्र आत्रे हे० मा० हा० .....मिरज.
 ,, ,, रामचंद्र बळवंत खाडेकर, ...मालवदे.
 ,, ,, गोविंद नारायण केळकर बी. ए. हायस्कूल, ...पुणे.

(३) हे पुस्तक सर्वास घेण्यास सुलभ पडविं म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ८६ मागाहून ५ रुपये ८८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाची तिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धा आणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास ८८६ प्रमाणे वर्तावळा पाठवावा.

या पुस्तकासंबंधें हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, यांस आलीबाग जि० कुलाबा या पत्त्यावर ठेवावा.